

Srpski građanski politički krugovi prema pitanju preuređenja države i položaju Bosne i Hercegovine

Nusret Šehić

U predratnoj Jugoslaviji ton i dinamiku srpske građanske politike određivale su i usmjeravale uglavnom vodeće srpske političke stranke — Radikalna, Demokratska i Zemljoradnička, i to naročito u vrijeme od 1919—1929. godine. Iako su ove stranke imale ambicije da se predstavljaju kao jugoslovenske i zato nastojale da svoje organizacije rasprostrane na teritoriji cijele države, u suštini su sve one, ipak, sačuvale obilježja srpskih građanskih političkih organizacija. Uostalom, građanska klasa predratne Jugoslavije nije ni našla snage da nadraze svoje nacionalne i vjerske okvire i da obrazuje jednu jugoslovensku političku stranku koja bi ujedno predstavljala interese te klase kao cjeline bez obzira na nacionalnu i vjersku podijeljenost stanovništva. Cjelokupna građanska politika ograničila se na uske nacionalne i vjerske okvire koji su samo izraz jednog atomiziranog političkog života. I pokušaj jednog dijela predstavnika građanske klase da obrazuje stranku koja bi imala opštejugoslovenski karakter (unutar Demokratske stranke od 1919. ili kasnije Jugoslovenske nacionalne stranke i Jugoslovenske radikalne zajednice), najčešće je krio u sebi težnju da se tim putem obezbijede vladajuće pozicije i uticaj jedne od nacionalnih građanskih grupacija ili da se tako lakše među njima izvrši podjela interesa.

U trenutku kada su se naši narodi prvi put u svojoj istoriji našli ujedinjeni u zajedničkoj državi, srpske građanske političke stranke, i to prvenstveno Radikalna i Demokratska i još neke manje političke grupacije odigrale su presudnu ulogu u utvrđivanju osnovne fizionomije državnog uređenja i oblika vlasti. One su posredstvom svojih predstavnika u prvoj Ustavotvornoj skupštini odlučno doprinijele da Država Srba, Hrvata i Slovenaca bude utemeljena na centralističkom principu. Polazna osnova za centralističku organizaciju države bilo je shvatanje da na području Države Srba, Hrvata i Slovenaca živi jedan narod i da analogno tome treba organizirati državni život. Tada je ideja unitarizma odnijela privremenu pobjedu, ali ne samo zbog toga što su je podržavale pristalice vodećih srpskih političkih stranaka. Ideja unitarizma imala je svojih sljedbenika i u političkim grupacijama i strankama

izvan Srbije i srpskog dijela građanskog društva. I u Komunističkoj partiji Jugoslavije u to vrijeme usvojeno je gledište o jednom jedinstvenom narodu na području Države Srba, Hrvata i Slovenaca. I najveći zagovornici ideje ujedinjenja naših naroda u jedinstvenu državnu zajednicu i mnogo ranije nego što se ona realno mogla ostvariti polazili su od shvatanja o jednom narodu koji naseljava teritoriju koja je u glavnim linijama obuhvatala granice stvorene zajedničke države. Međutim, u političkoj praksi predratne Jugoslavije ideja unitarizma do krajnosti je zloupotrijebljena i izigrana, a centralistička organizacija države trebalo je najbolje da posluži interesima srpske buržoazije u njenim nastojanjima da sebi obezbijedi dominantne ekonomske i političke pozicije.

U debati o prvom ustavu Države Srba, Hrvata i Slovenaca odmah su se konfrontirala dva gledišta u pitanju državne organizacije. Na jednoj strani pristalice unitarizma i centralizma, i na drugoj strani pristalice federalističke, odnosno autonomističke koncepcije o uređenju države. Gotovo bi se mogle povući nacionalne granice između pristalica jedne i druge koncepcije, jer su zagovornici centralizma i unitarizma uglavnom bili predstavnici vodećih srpskih stranaka ili, pak, onih koji su okupljali u većini srpski dio stanovništva zemlje, a pristalice federalističke, odnosno autonomističke koncepcije državne organizacije predstavnici političkih organizacija Hrvatske i Slovenije i manjih političkih grupacija Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Razmimoilaženje u pogledima na osnovne principe buduće organizacije države u prvoj ustavotvornoj skupštini bilo je predznak svih kasnijih sukoba i neslaganja koja su opterećivala politički život predratne Jugoslavije. Iz toga će proizići teški nacionalni sukobi koji su, ipak, u osnovi imali jednu pozadinu, a ta je sukob društveno-političkih i ekonomskih interesa, jer se iza ideje centralizma i unitarizma krila težnja ekonomski nedovoljno razvijene srpske buržoazije da putem aparata političke vlasti obezbijedi sebi prevlast u državi, a iza ideje federacije i autonomije težnja onih koji su u suprotstavljanju centralizmu i unitarizmu vidjeli najbolju mogućnost da kao ekonomski razvijeniji ostvare i u političkom i društvenom životu ako ne dominantan, a onda ravnopravan položaj.

Ovdje ćemo se opširnije osvrnuti na to kako su vodeće srpske građanske stranke, odnosno one političke grupacije koje su okupljale u većini srpski dio građanstva, i s kakvim su argumentima branile ideju unitarizma i insistirale na centralističkoj organizaciji države da bi poslije određenog vremena evoluirale u svojim osnovnim stanovištima u pogledu organizacije države.

Pristalice centralizma i unitarizma u vrijeme donošenja prvog ustava, najbrojnije zastupljeni u vodećim srpskim građanskim strankama, energično su odbacivali sve one prijedloge u Ustavotvornoj skupštini koji su odstupali od njihove predstave o budućej organizaciji države, pa, prema tome, i od prijedloga koji su sadržavali u sebi autonomistički ili federalistički koncept državne organizacije. Najjači argumenat u odbrani svojih centralističkih i unitarističkih shvatanja nalazili su, kako sam već pomenuo, u tvrdnji da su Srbi, Hrvati i Slovenci ne samo iste rase već tri plemena jedne iste narodnosti. Ovome su se dodali i drugi razlozi. Federalistički, odnosno autonomistički koncept državne organizacije ojačao bi, po mišljenju pristalica centralizma i unitarizma, centrifugalne snage, koje se inače mogu suzbiti samo putem jake centralne vlasti. Iznosila se s tim u vezi ovakva pretpostavka: »Ako mi ovu državu uredimo na federalističkom ili autonomističkom principu, prva je

konzekvencija logička, da će sabori pojedinih delova hteti, da budu kontinuitet onog starog državnog ili poludržavnog života pokrajina od kojih je sastavljena država.« Drugim riječima »srpska skupština želeće da ima državno-pravni kontinuitet sa Skupštinom Kraljevine Srbije, Hrvatski Sabor kontinuitet starog Hrvatskog sabora«.¹⁾ Pored mišljenja da svaka autonomija nosi u sebi klicu raspada države, kao još jedan važan unutrašnji razlog koji je govorio protiv federacije i autonomije bio je problem razgraničenja, koji se nametao u jednoj takvoj državnoj organizaciji, i to, prije svega, između Srba i Hrvata. To pitanje u pojedinim momentima isticalo se kao najjači argument za prilog centralističke organizacije države. To je dalo povoda za vrlo kategorične izjave i mišljenja. Tako su se u Ustavotvornoj skupštini, pored ostalog, na temu razgraničenja između Srba i Hrvata čula i ovakva mišljenja: »Mi Srbi posle ovog velikog rata ne bismo nikad pristali da i jedan Srbin ne bude pod srpskom upravom i da ostane pod ma kakvom drugom zasebnom upravom, pa makar to bilo i pod hrvatskom upravom«.²⁾ Ili dalje: »Teško je naći Hrvata koji bi zamislio Hrvatsku bez Srema, a malo je Srba koji bi mislili da Srem treba da se odvoji od Srbije. I možda bismo još na prvom koraku našega narodnoga života došli u opreku, možda bi smo još na prvom koraku morali da idemo u borbu, da prve dane naše zajednice obeležimo našom rođenom krvi.«³⁾ Smatralo se da i međunarodne prilike u kojima je nastala Država Srba, Hrvata i Slovenaca idu u prilog unitarističkoj koncepciji: »Šta će biti od nas, uzviknuo je jedan poslanik u debati o nacrtu ustava, ako od jedne jake države napravimo nekoliko slabih državica? Ja, gospodo, ne samo da sa strahom postavljam to pitanje, nego ja ne smem na njega da dam odgovor«.⁴⁾ Centralizam i unitarizam preporučivao se kao praktičniji i bolji za sve one koji žive u zajedničkoj državi. Smatralo se takođe da je i državno-pravno jedinstvo sigurnije obezbijeđeno u unitarističkoj državnoj strukturi. Pristalice centralizma vidjele su, tobož, u federalističkoj organizaciji države preferiranu Srbiju, jer bi u njen sastav obavezno ušla Makedonija, Vojvodina i Crna Gora. Prema tome, u interesu je i same Hrvatske da odbaci federalistički koncept države, jer bi u tom slučaju ona došla u veoma neravnompravan položaj sa Srbijom, kao što je, na primjer, odnos Šaumberg Lipe-a ili Hesena prema Prusiji.⁵⁾ Najzad, u prilog unitarističke koncepcije istican je i primjer nekih novih evropskih država stvorenih poslije prvog svjetskog rata, kao što su Čehoslovačka i Poljska, u kojima je takođe pobijedio unitarizam. S druge strane, naglašavalo se da je federalizam mogao odnijeti pobjedu u slabim državama, kao što je, na primjer, Austrija. Ali i ta pobjeda, po mišljenju pristalica centralizma, bila je privremena i predstavljala je samo prelaznu etapu ka centralističko-unitarističkom uređenju.⁶⁾

Prema tome, pristalice centralizma i unitarizma pronašle su dosta argumentata protiv federalističke, odnosno autonomističke koncepcije o organi-

¹⁾ *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine*, I. knjiga, XXIV redovni sastanak od 26. aprila 1921, str. 5. Iz govora dra Grgura B. Anđelinovića.

²⁾ Isto, XXVIII redovni sastanak od 11. i 12. maja 1921, str. 10. Iz govora dra M. Spalajkovića.

³⁾ Isto, XV red. sastanak od 15. aprila 1921, str. 5. Iz govora Ljube Davidovića.

⁴⁾ Isto.

⁵⁾ Kao napomena br. 1.

⁶⁾ Sten. bel. Ustavotvorne skupštine, red. sast. od 21. aprila 1921, str. 12. Iz govora dra Bogumila Vošnjaka.

zaciji države. Prihvatanje takvih koncepcija za njih je predstavljalo negaciju jedinstva države i naroda i podsticanje svih onih snaga koje tendiraju u centrifugalnom pravcu. Time bi, po njihovom mišljenju, bio učinjen ustupak partikularizmu, a to bi kao konačan rezultat izazvalo slabljenje snage države. Iznosio se tim povodom primjer iz prošlosti, i to konkretno: borba za autonomiju u Bosni i Hercegovini u vrijeme auto-ugarske okupacije čiji je osnovni smisao bio da oslabi vlast okupatora. Analogno tome, i tadanja borba za autonomiju u uslovima zajedničke Države Srba, Hrvata i Slovenaca ne bi mogla imati drugi smisao nego slabljenje državne vlasti. Najzad, pristalice federalizma i autonomija optuživane su kao prononsirane pristalice austrijanštine, koje imaju glavni zadatak da majoriziraju srpski dio stanovništva, naročito na području Vojvodine i Bosne i Hercegovine.

Uređenje Bosne i Hercegovine, kao autonomne jedinice ili posebne federalne jedinice, kako se to u nacrtu ustava Jugoslovenske muslimanske organizacije, odnosno od strane Jugoslovenskog kluba u Ustavotvornoj skupštini predlagalo, nisu prihvatile vodeće srpske stranke i neke manje političke grupacije iz istih onih razloga koji neće izgubiti u svojoj aktualnosti kada se ponovno postavi pitanje preuređenja države neposredno prije početka drugog svjetskog rata, tj. u vrijeme sklapanja sporazuma Cvetković—Maček. Bosni i Hercegovini se osporavala državnost i u njenoj bližoj i daljoj istoriji.^{6a)} I kada su se granice BiH širile u srednjem vijeku bilo na istok ili zapad, to je uvijek bilo ili na štetu Hrvata ili na štetu Srba. Bosna i Hercegovina, prema istim mišljenjima i pod turskom upravom nije bila ništa drugo nego vilajet, u čemu, zapravo, i nema ništa državopravnog. Ona tada egzistira kao čisto administrativni organizam.⁷⁾ Smatralo se da se iza zahtjeva za autonomijom BiH u zajedničkoj državi SHS obavezno kriju hrvatski nacionalisti koji su u tome vidjeli način da ujedineni sa Muslimanima majoriziraju Srbe. Pristalice centralizma i unitarizma naglašavali su da je pitanje Bosne i Hercegovine skinuto s dnevnog reda. »... danom Ujedinjenja... Pitanje Bosne i Hercegovine rešilo je raspoloženje celog naroda, rešili su ako hoćete glasovi, jer su državotvorne stranke dobile preko 6.000 glasova više. Najzad pitanje Bosne i Hercegovine rešeno je ulaskom srpske vojske i Ustavom...«⁸⁾

Političari svih srpskih građanskih stranaka bili su jedinstveni u tome da interesi Srbije u Bosni i Hercegovini nijednog trenutka ne smiju biti dovedeni u pitanje, i da je mjesto Bosne i Hercegovine u bilo kakvim reorganizacijama države uvijek samo uz Srbiju i samo sa Srbijom. Često se isticalo da je Srbija zbog BiH ušla u prvi svjetski rat i da je ishod rata pružao mogućnost da Srbija tu pokrajinu sebi priključi kao integralni teritorij Srbije. I sam Pašić je u nekoliko prilika spominjao da su 37 srezova BiH glasali za sjedinjenje sa Srbijom neposredno po ulasku srpske vojske u Bosnu i Hercegovinu. To je, po Pošićevom mišljenju, omeo Središnji odbor, jer je

^{6a)} Autonomni pokreti u Bosni i Hercegovini i pod turskom i austrijskom upravom bili su, po ocjeni M. Srškića, jedino »mogući i dopušteni način da se manifestuje težnja za pripajanjem Srbiji«. To je po njegovom mišljenju njihova prava pozadina i Srškić smatra da BiH »...nije imala ni sjenku od kakve autonomije ili kakve državopravne nezavisnosti« i samo zato je u BiH provedeno ujedinjenje najlakše i najbrže »...jer tamo nije ni bilo državno-pravnih fermentacija«. Sten. bel. Narod. Skupšt., I knjiga 1923, str. 353, IV red. sastanak Narod. skup. od 5. juna 1923.

⁷⁾ Isto, XIX red. sast. od 20. aprila 1921. str. 10. Iz govora Ljube Jovanovića.

⁸⁾ *Srpska riječ*, god. XIX, br. 114 od 6. juna 1922.

rekao: »Ne, ne, ostavite vi to. To ćemo drukčije da uredimo«. Pašić na to dodaje: »Međutim, gospodo, ono glasanje u Bosni postoji: to je historisko glasanje, koje nije bilo rezultat nikakve agitacije, nego je došla srpska vojska, oslobodila Bosnu i Hercegovinu, i onda su glasali za to i muslimani i katolici i pravoslavni. Neću da kažem da su svi muslimani onda glasali za. Ima muslimana koji su se uplašili onda, zbog svojih ranijih dela, pa su glasali za, a ima ih koji su se tada uklonili i nisu glasali. Ali, gospodo, niko nije bio prisiljen da glasa, nisu nikoga vlasti gonile, niti kontrolisale. Pušteno je da narod glasa i kako je narod hteo, tako je i glasao.«⁹⁾ Pašić je tvrdio, a to su kasnije srpski nacionalisti često naglašavali, da se Srbija u interesu državnog ujedinjenja i jedinstva žrtvovala poslije prvog svjetskog rata »jer da smo mi hteli da ne budemo braća i da ne budemo zajedno i da ne lečimo tradicije koje su ostale od Austrije i Mađarske, onda bismo mi, da smo hteli, na to pristali još onda kada su nam davali za vreme rata svu Slavoniju, Srem, Vojvodinu, celu Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju do blizu Šibenika. Eto, to je sve davano da bude srpsko i da bude Srbija.«¹⁰⁾

Drugačiji tretman Bosne i Hercegovine mogao se postaviti na dnevni red samo pobjedom jedne nove koncepcije o unutrašnjoj organizaciji države koja je morala nositi u sebi negaciju strogog centralizma i unitarizma. Pri tome je od značaja bilo da unutar vodećih srpskih građanskih političkih stranaka, kao najupornijih pristalica centralizma i unitarizma, uslijedi evolucija ranije usvojenih stanovišta o organizaciji države.

Cio razvitak Jugoslavije između dva rata, ispunjen dubokim unutrašnjim krizama, a manifestovan najčešće u formi nacionalnih sukoba, bitno je doprinio da se u vođstvu vodećih srpskih političkih stranaka postepeno pojavljuje misao o potrebi izmjene nekih fundamentalnih političkih stavova na kojima je do tada bila izgrađena državna zgrada i da se na dnevni red postavi pitanje preuređenja države. Moralo se pri tome poći od činjenice da državnu zajednicu sačinjava više narodnih individualiteta, a ne jedan jedinstven narod, na kojoj premisi je i izgrađen centralističko-unitaristički državni sistem. Od navedenih stranaka neke su brže a neke sporije dolazile do saznanja o potrebi revizije osnovnih odredaba Vidovdanskog ustava i nužnosti preuređenja države. Isto tako, među njima neke su u tom pogledu u svom programu postavile radikalnije zahtjeve, neke su, opet, bile spremne na formalne ustupke. Odlučan trenutak za sve srpske stranke da donesu odluku o postavljanju na dnevni red pitanja preuređenja države predstavlja uvođenje šestojanuarske diktature, koja je svojim činom udaljila sve političke stranke sa vlasti i onemogućila legalnu političku aktivnost. Nema nikakve sumnje da je borba protiv diktature i za preuređenje države srpskim, a takođe i ostalim političkim strankama u zemlji trebalo da pruži novu šansu da dođu na vlast. Neke od ovih stranaka taktizirale su i izbjegavale da učine odlučniji zaokret od režima šestojanuarske diktature i očekivale su da i u tim uslovima stvore sebi mogućnost za učešće u vlasti. To se naročito odnosilo na vođstvo Radikalne stranke koje je u bitnim pitanjima reorganizacije države, u odnosu prema ostalim srpskim strankama, najmanje bilo spremno za dublje promjene i odstupanja koje je već definirao Vidovdanski ustav.

Stanovništvo pojedinih srpskih političkih stranaka i grupa prema budućem statusu Bosne i Hercegovine u najužoj je vezi s opštim stavom o pitanju

⁹⁾ *Srpska riječ*, god. XIX, br. 119 od 12. juna 1922.

¹⁰⁾ Isto.

preuređenja države i njenih institucija. Drugim riječima, tek postavljanjem na dnevni red pitanja revizije osnovnih načela na kojima je do tada bila izgrađena državna zajednica, nametnulo se i bosansko-hercegovačko pitanje, tj. pitanje statusa ove pokrajine u reorganiziranoj državnoj zajednici, posebno s obzirom na njen geografski smještaj i izmiješanost njenog stanovništva i u nacionalnom i vjerskom pogledu. Stoga se ovdje postavlja zadatak da se razmotre i utvrde, u opštim linijama, pogledi vodećih građanskih stranaka o pitanju reorganizacije države mada o tome ima nekoliko vrijednih radova i, s tim u vezi i položaj Bosne i Hercegovine u tim novim koncepcijama koje treba da znače odstupanje od onog državnog sistema koje je utvrdio Vidovdanski ustav i kasnije šestojanuarski režim.¹⁰⁾ U analizi se nužno nametnula potreba da se nešto opširnije zadržimo na ocjeni sporazuma Cvetković-Maček od strane vodećih srpskih građanskih stranaka i nekih drugih političkih organizacija i grupacija i nacionalističkih udruženja (Srpskog kulturnog kluba i Narodne odbrane). Sporazum Cvetković-Maček aktuelizirao je pitanje daljeg preuređenja države i bio neposredan povod da neke od srpskih građanskih stranaka odustanu od svojih dotadašnjih pogleda na preuređenje države, i, najzad, on je zaoštrio pitanje budućeg statusa Bosne i Hercegovine.

Demokratska stranka, u poređenju s ostalim strankama u Udruženoj opoziciji, najviše je i najradikalnije evoluirala u svom stavu prema sistemu državne organizacije, sistemu koji je bio prvo utvrđen Vidovdanskim ustavom, a kasnije modificiran šestojanuarskom diktaturom i oktroisanim ustavom iz 1931. Još 1924. godine uslijedilo je cijepanje ove stranke i odvajanje posebne grupe oko Svetozara Pribićevića, koja se odmah konstituisala kao posebna politička organizacija, jer je vođstvo stranke na čelu sa Ljubom Davidovićem insistiralo na sporazumu sa Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom. Ona je tada u tome djelomično i uspjela, jer su predstavnici HRSS prvi put 1924. uzeli učešća u radu Narodne skupštine. Spremnost HRSS u što vrijeme na saradnju sa Demokratskom strankom bila je rezultat činjenice što su demokrati i prije uspostave šestojanuarske diktature nastojali da shvate suštinu hrvatskog pitanja i s tim u vezi bili spremni na reviziju Vidovdanskog ustava. Ali, do tada takva spremnost vođstva Demokratske stranke, ipak, nije izlazila iz okvira unitaristički shvaćene državne organizacije. Tek poslije 1929. rukovodstvo Demokratske stranke raskrstilo je sa iluzijom o integralnom jugoslovenstvu i programatski je usvojilo koncepciju o složenoj državi. To je vođstvo ove stranke ne samo načelno formulisalo već i u formi nacrtu predložilo u poznatom pismu šefa stranke Ljube Davidovića iz 1933. Taj nacrt je ujedno predstavljao odgovor Demokratske stranke na Zagrebačke punktacije objavljene godinu dana ranije. U pismu Ljube Davidovića naglašeno je da se pitanje reorganizacije države shvata kao centralni unutrašnji problem, kao prvorazredno pitanje, čije rješenje će tek omogućiti uspostavu parlamentarnog života u zemlji, a zatim riješiti i sva ostala pitanja.¹¹⁾ Već samim tim što su pitanje reorganizacije države istakli kao najaktuelniji i najvažniji zadatak, demokrati su se više od svih ostalih srpskih

¹⁰⁾ Vidi: Nikola Babić: *Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga i Komunističke partije Jugoslavije do 1941*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, god. III, br. 3, 1967, str. 24—44.

¹¹⁾ Arhiv Jugoslavije, Zbirka J. Jovanovića - Pižona, kutija 31. Vidi: Lj. Boban: *Srbijanska opozicija i Zagrebačke punktacije*, Historijski zbornik, god. XV, 1962, str. 21.

stranaka približili programatskim zahtjevima Hrvatske seljačke stranke. U pomenutom pismu Lj. Davidovića data je skica »složene« države koja ima svoju polaznu osnovu u činjenici da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri posebne individualnosti u kulturno-istorijskom smislu. Buduća državna zajednica, u ovim novim koncepcijama demokrata, bila bi sastavljena od 7 do 9 samouravnih oblasti »koje su prirodnim saobraćajnim i ekonomskim uslovima i saživljenjem socijalnim upućene na tešnju saradnju«. Ove samoupravne oblasti vezale bi se oko »velikih nacionalno-kulturnih centara, tj. Beograda, Zagreba i Ljubljane.«¹²⁾ Ne prihvatajući koncepciju preuređenja države na »plemenskoj« osnovi, Davidović je u svom pismu predložio obrazovanje četvrte političko-teritorijalne jedinice. Četvrta jedinica »prostirala bi se u prelaznoj zoni srpsko-hrvatskoj, u kojoj se nerazdjeljivo ukrštaju plemena, vere i kulturni uticaji«. Ova jedinica vršila bi »blagotvornu ulogu u rešavanju našeg nacionalnog problema. Ona prvo otklanja opasnost otsečnog i grubog teritorijalnog razgraničenja između Srba i Hrvata. Drugo, sprečavajući organizovanje na isključivo plemenskoj osnovi u Beogradu i Zagrebu, ona i čitavom državnom ustrojstvu oduzima plemensku isključivost. Na taj način, ovakvom podelom najviših jedinica, razlika u poređenju sa trijalizmom ne pojavljuje se samo kao razlika u broju nego i u principu.«¹³⁾ Iako u ovom dokumentu ništa nije određeno rečeno o teritoriji koju bi obuhvatala navedena četvrta jedinica, nema nikakve sumnje da se to prvenstveno odnosilo na oblast Bosne i Hercegovine. Iste godine kada je objavljen ovaj nacrt demokrata o reorganizaciji države, Ljuba Davidović je pisao jednom svom prijatelju, pored ostalog, sljedeće: »Bosna i Hercegovina ili će Srbe i Hrvate istinski ujediniti ili će ih zakrviti. Jedni i drugi treba da sviju svoje male zastave, dok se iz rada na narodnom blagostanju ne izdigne jedna nova velika zastava.«¹⁴⁾ Nekoliko godina kasnije, tj. neposredno poslije potpisivanja sporazuma Cvetković-Maček, Ljuba Davidović je potpuno određeno pisao u svom pismu Bosancima i Hercegovcima da je četvrta jedinica u projektu demokrata trebalo da obuhvati Bosnu i Hercegovinu i južnu Dalmaciju, koja je svojim položajem prirodno upućena na to svoje zaleđe.¹⁵⁾ Nema sumnje da su demokrati svojim konceptom o složenoj državi bili veoma blizu federalističkom načinu uređenja države. Doduše, treba odmah istaći da je, prema tadašnjem prijedlogu demokrata, srpska jedinica uključivala u svoje granice, osim Srbije, teritoriju Vojvodine, Crne Gore i Makedonije.¹⁶⁾

I u daljim svojim političkim akcijama i dokumentima demokrati su stalno naglašavali prvorazrednu važnost pitanja reorganizacije države koja mora polaziti od principa složene države. Početkom marta 1937. demokrati su u svom programatskom nacrtu, koji je trebalo da posluži kao polazna osnova za saradnju sa ostalim strankama srpske opozicije, postavili zahtjev da se Jugoslavija organizuje kao složena država. Pri tome su ponovno isticali da je takav zahtjev diktiran činjenicom da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri po-

¹²⁾ Arhiv Jugoslavije, Zbirka J. Jovanovića, kut. 31. Vidi: takođe nav. članak Lj. Bobana, str. 21.

¹³⁾ Tošo Stojkov: *Opozicione snage u borbi protiv šestojanuarske diktature u periodu 1931—1935*. Doktorska teza, Filozofski fakultet, Sarajevo, str. 241.

¹⁴⁾ *Demokratija*, god. I, br. 3, decembar 1939.

¹⁵⁾ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Zbirka letaka i proglašenja. Neregistrovano. Pismo Ljube Jovanovića Bosancima i Hercegovcima...

¹⁶⁾ Kao napomena br. 13, str. 242.

sebne »istorijsko-kulturne individualnosti«.¹⁷⁾ Od članica Udružene opozicije demokrati su uvijek išli najdalje u svojoj spremnosti na saradnju sa Seljačko-demokratskom koalicijom. Oni su bili spremni i na najveće ustupke Koaliciji, pa su se tako zalagali da se ustav iz 1931. stavi van snage i proglasi »privremeni osnovni zakon koji bi poslužio kao ustavna podloga prelaznog stanja od ukidanja sadašnjeg ustava do donošenja novog«.¹⁸⁾

Sporazum Cvetković-Maček, od 26. avgusta 1939, poslužio je demokratima kao glavni razlog za odustajanje od svojih dotadašnjih koncepcija o složenoj državi, a samim tim i od prijedloga za formiranje četvrte, bosansko-hercegovačke političko-teritorijalne jedinice, u koju bi bila uključena i južna Dalmacija. Upravo, demokrati su se poslije toga događaja, od jedne stranke, koja je, inače, ispoljavala najviše fleksibilnosti u rješavanju hrvatskog pitanja i koja se inače u svojim koncepcijama o organizaciji države najviše približila federalističkom konceptu, u jednom trenutku pretvorili u najljućeg i najupornijeg protivnika sporazuma Cvetković-Maček i postali barjaktar parole »Srbi na okup«!¹⁹⁾ Sporazum od 26. avgusta i njegove reperkusije bile su neposredan povod da Demokratska stranka praktično postane protagonista ideje o velikoj Srbiji u okviru jugoslovenske državne zajednice, u koju, prema njenom mišljenju, treba da bude uključen sav onaj teritorij (izuzimajući Dravsku banovinu) koji nije ušao u sastav Hrvatske banovine. Pa i više od toga, jer su se u redovima demokrata čuli zahtjevi da cio teritorij Bosne i Hercegovine bude u sastavu nove srpske banovine. To znači i oni dijelovi koji su sporazumom Cvetković-Maček već ušli u sastav Hrvatske banovine. Upravo je Demokratska stranka, zajedno sa nekim nacionalističkim organizacijama, ispoljila i najveću inicijativu i aktivnost u zahtjevu da se Bosna i Hercegovina uključi u sastav buduće srpske banovine. Tako je sporazum od 26. avgusta 1939. poslužio Demokratskoj stranci kao povod da svoj raniji koncept složene države odbaci i otpočne akciju sa najekstremnijim nacionalistima o velikoj Srbiji, što je ujedno shvatila i kao najbolji način da se parira još većim zahtjevima hrvatskih nacionalista. Odgovor na pitanje zašto je uslijedila ovakva preorijentacija u politici Demokratske stranke nije jednostavan. On se djelomično može naći u činjenici da sama stranka nije imala udjela u izradi i donošenju jednog tako važnog sporazuma, kao što je sporazum oko pitanja o preuređenju države, ovdje direktno povezan sa hrvatskim pitanjem, a zatim u samom načinu i konačnom rezultatu sporazuma Cvetković-Maček. Odmah poslije pada Stojadinovićeve vlade Demokratska stranka je bila izrazila svoju rezervu prema načinu kako je Maček pristupio pregovorima sa tadašnjim predsjednikom vlade D. Cvetkovićem. Dok su demokrati insistirali da se prvenstveno raspravlja o problemu preuređenja države u cjelini, i s tim u vezi o karakteru državne zajednice, pa da se tek tada pristupi rješavanju pitanja teritorijalnog razgraničavanja, Maček je prvo tražio da se utvrde granice i kompetencije buduće Hrvatske banovine a onda da se razmotre ostala pitanja u vezi sa reorganizacijom države. Demokrati su i definisali svoj kriterijum za rješavanje pitanja teritorijalnih granica. Imali su se u vidu sljedeći momenti: »Teritorija sa homogenim ili sa brojno prevladanim nase-

¹⁷⁾ T. Stojkov: *O stvaranju bloka Narodnog sporazuma*, Istorija XX veka, Zbornik radova Instituta društvenih nauka, knj. 6, Beograd 1964, str. 272.

¹⁸⁾ Isto, str. 272.

¹⁹⁾ Ljubo Boban: *Sporazum Cvetković-Maček*, Izd. Instituta društvenih nauka, Beograd, 1965, str. 227.

ljem, kao i ono tesno saživljenje geografskim, saobraćajnim, kulturnim, ekonomskim pogodnostima života samo se nameće svome centru. Ostaće uvek nečeg jasno neizraženog gde se samo objektivnim odmeravanjem ovih životnih uslova može reći gde što prirodnije ide. Ali to je onda polje za raspru, i ne će ni jedna ni druga strana zapeti na pitanju srezova ako su saglasne u pitanju zemlje.«²⁰⁾ Shvatajući sporazum od 26. avgusta 1939. kao prvenstveno zadovoljenje interesa hrvatskog nacionalizma, demokrati su već u oktobru iste godine postavili na dnevni red pitanje obrazovanja srpske jedinice, jer je po njihovoj ocjeni sav preostali teritorij van Hrvatske banovine ostavljen »bez državno-pravnog poretka i bez imena i bez obeležja nacionalnog, u vreme u kome se sve drugo organizuje i grupiše oko svojih centara s ambicijom nacionalnom«.²¹⁾ Kao što je svojevremeno Maček sve pregovore za rješavanje hrvatskog pitanja uslovljavao insistiranjem na razgraničavanju hrvatske nacionalne teritorije, tako su sada demokrati postavljali kao najvažniji zadatak da se utvrdi šta je srpsko, i to što hitnije, s obzirom na to da se sa hrvatske strane moglo sve češće čuti da se njihovi teritorijalni zahtjevi ne mogu zaustaviti u granicama već obrazovane Hrvatske banovine. Ovdje se očigledno potvrdila jedna istina da se nacionalizam jednih hranio nacionalizmom drugih. Podstaknuta zahtjevima hrvatskog nacionalizma, Demokratska stranka sada sa puno upornosti zahtijeva da Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Vojvodina i Makedonija budu sastavni dijelovi srpske jedinice: Demokrati su isticali da »... organizatori banovine Hrvatske — da uvećaju zlu krv — prostiru sada zahteve na teritoriju čak preostalog dela koji ne može biti drugi nego srpski, već i samom ogromnom većinom Srba u njemu. Samo nepriznavanje Bosne i Hercegovine čak ni onake smanjene kao srpske, ni Vojvodine, zaustavilo je uopšte izvođenje preuređenja zemlje kao celine i jasno obeležjenje srpskog dela«.²²⁾

Napuštanje ideje o četvrtoj, bosansko-hercegovačkoj jedinici, demokrati su zvanično obrazložili u već pomenutom pismu Lj. Davidovića iz 1939. koje je on uputio na adresu Bosanaca i Hercegovaca. U koncepcijama Demokratske stranke Bosna i Hercegovina imala bi kao središnja oblast zemlje sa vjerski i nacionalno izmiješanim stanovništvom ulogu neutralizatora postojećih nacionalizama i istovremeno obrazovanjem posebne bosansko-hercegovačke političko teritorijalne jedinice bilo bi otklonjeno veoma neugodno i teško pitanje teritorijalnog razgraničenja između Srbije i Hrvatske. Uključivanje južne Dalmacije u sastav Bosne i Hercegovine demokrati su objasnili potrebom da se ekonomski zaostala Bosna i Hercegovina brže izvuče iz privredne zaostalosti. Preko Dalmacije ona bi bila otvorena svijetu, a to bi odmah ubrzalo razvitak trgovine.²³⁾ Teško se oteti utisku da je prava pozadina prijedloga za uključivanje južne Dalmacije u sastav Bosne i Hercegovine bila usmjerena na krnjenje i slabljenje buduće hrvatske jedinice u preuređenoj državi, što bi samo impliciralo dalje komplikacije u srpsko-hrvatskim odnosima.

U kojoj je mjeri bilo snažno protivljenje i sa srpske i sa hrvatske strane da se Bosni i Hercegovini dâ status autonomne jedinice, potvrdio je lično

²⁰⁾ Isto, str. 219.

²¹⁾ Isto, str. 222.

²²⁾ *Politika* od 21. 1. 1940.

²³⁾ Kao napomena 15. Vidi takođe: *Spomenica Ljube Davidovića*, Beograd. Izdanje Glavnog odbora Demokratske stranke, str. 49—50.

Lj. Davidović, kada je iskreno priznao da ideja o autonomiji BiH »nije naišla na odziv ni na jednoj strani«. »I ako izgleda, pisao je Davidović, nema te sile koja bi današnji tok stvari krenula unatrag.«²⁴⁾ Davidović je, doista, rekao pravu istinu. Zaista, ni sa jedne strane nije bilo spremnosti da se BiH organizuje kao posebna jedinica. Poslije sporazuma Cvetković-Maček, rastao je otpor unutar Demokratske stranke protiv ideje o autonomnoj BiH i prevladala je tendencija da se odustane od ranije definiranog programa o »složenoj« državi.

Nasljednik Ljube Davidovića na položaju šefa stranke Milan Grol dao je snažan polet nacionalističkim osjećanjima u redovima Demokratske stranke. On se do kraja založio za stvaranje što veće srpske političko-teritorijalne jedinice u čiji je sastav bezuvjetno trebalo da uđe Bosna i Hercegovina. On je to jednom prilikom ovako objasnio: »Jasno je, da je težište cijelog pitanja daljnjeg preuređenja države u Bosni i Vojvodini. Radi Bosne je došlo do sarajevskog atentata i do svjetskog rata. U Bosni je srpski interes tako jak, da je mogao doći u pitanje samo lošom politikom Beograda i neshvaćanjem na vrijeme opasnosti od nepouzdanog stanovišta onih, koji su zaključivali sporazum od 26. kolovoza pr. g., kao da bi u tom pitanju moglo biti nekog kompromisa. Kompromisa bi moglo biti samo u slučaju, da su se naveli neki drugi razlozi, a ne isključivo nacionalni, te da se tako motivacijom tražio koji kotar Bosne. Moglo bi biti ispravljanja pod uslovom, ako bi se i sa hrvatske strane na pr. u južnoj Dalmaciji odstupilo od isključivo nacionalnog mjerila.«²⁵⁾

Usvajajući tezu o nužnosti da se prvenstveno poslije obrazovanja Hrvatske banovine pristupi odmah obrazovanju srpske banovine, a da se tek poslije toga razmatraju druga pitanja vezana za reorganizaciju države, demokraci su se od tada u potpunosti založili za ostvarenje ideje izražene u paroli »Srbi na okup!«. Oni su od tada ujedinili svoju aktivnost sa najekstremnijim nacionalističkim snagama srpskoga društva. Program je bio velika Srbija. Jedan funkcioner Demokratske stranke odredio je i granice te velike Srbije. »Hrvati i Slovenci, rekao je on na jednom skupu demokrata, imaju sada što stoljećima*) nisu imali, a našu Kraljevinu Srbiju, Kraljevinu Crnu Goru i druge naše kraljevine, zamijenila je gusta magla i neizvjesnost. Razumljivo je dakle, da se javljaju zahtjevi za autonomijom na svim stranama kao da je Jugoslavija pod stječajem. Treba reći jasno i obilježiti, da uz Hrvatsku i Sloveniju postoji jedna jedinstvena srpska zemlja, čije međe idu od Đevdelije do Subotice i od Timoka neprekidno sve do mora oko Šibenika.«²⁶⁾

Jedna od posljedica sporazuma Cvetković-Maček jeste zaoštavanje sukoba između srpskog i hrvatskog nacionalizma oko pitanja čija je Bosna i Hercegovina. Razvile su se čitave teorije da je Bosna i Hercegovina srpska, odnosno hrvatska. Angažovali su se i pojedini historičari da bi dokazali jednu ili drugu tezu. Imajući obje nacionalističku polaznu osnovu, prirodno je što su jedna drugu isključivale i kada je jedna strana apodiktiki tvrdila da je BiH hrvatska, sa druge strane se uzvraćalo u istoj mjeri ne dajući prostora

²⁴⁾ Kao u nap. 15. Vidi u *Spomenici Lj. Davidovića*, na str. 50.

²⁵⁾ *Obzor* od 14. febr. 1940. god. LXXX, br. 35.

*) Sva navođenja izvora, korišćenih u ovom radu, preuzeta su u autentičnom obliku sa svim jezičkim odstupanjima i eventualnim stilskim nejasnoćama (Prim. autora.)

²⁶⁾ *Obzor* od 15. novembra 1939. god. LXXIX, br. 259.

i mogućnosti za bilo kakva druga mišljenja i zaključke. U takvoj atmosferi postavio se od strane jednog dijela rukovodstva Jugoslovenske muslimanske organizacije, koja je još bila u sklopu Jugoslovenske radikalne zajednice, zahtjev da Bosna i Hercegovina dobije status autonomne jedinice. To je bio pravi izazov i crvena krupa angažovanim srpskim političkim faktorima. Otpočela je čitava akcija protiv takvog zahtjeva i iz drijemeža su probudene najekstremnije nacionalističke organizacije da bi se suprotstavile jednom takvom rješenju. Demokratska stranka u cjelini i posebno njene organizacije u Bosni i Hercegovini davale su ton cjelokupnoj akciji. Argumenti koje su demokrati suprotstavili zahtjevu za autonomijom bili su uglavnom istovetni onima koje su i drugi srpski politički krugovi obavezno isticali: Bosna i Hercegovina su od starine srpske zemlje; Srbi u odnosu prema Hrvatima čine većinu bosansko-hercegovačkog stanovništva; bosanski Muslimani, iako ne toliko nacionalno svjesni kao Srbi i Hrvati, cijelim svojim bićem više naginju Srbima nego Hrvatima i, najzad, za Bosnu i Hercegovinu se lila srpska krv prije prvog svjetskog rata i u tom ratu. Tako je od ranije dalekovidnosti demokrata da BiH kao četvrta jedinica postane faktor srpsko-hrvatskog zbližavanja vjerske tolerancije ostao ogoljeli ekstremni nacionalistički kurs koji je prihvaćen kao jedina alternativa hrvatskim nacionalističkim zahtjevima. Tako je Demokratska stranka, kao srpska politička organizacija, koja je pokušavala da shvati i sagleda svu ozbiljnost hrvatskog pitanja i, s tim u vezi, potrebu preuređenja državnog mehanizma, logikom cjelokupnog načina vođenja politike u zemlji ostala na pozicijama isključivog nacionalizma, kojeg se, doduše, nikada nije sasvim ni odrekla, ali je bar nastojala da ga prilagodi savremenijim strömljenjima života zemlje.

I Demokratska stranka, kao i ostale srpske stranke, nije ostvarila u svojim redovima političko jedinstvo. Unutar Demokratske stranke snažno je djelovalo, naročito uoči drugog svjetskog rata, lijevo krilo stranke. I ljevica Demokratske stranke prihvatila je federalistički koncept države, ali se on razlikovao od onog prijedloga koji je stranačko vodstvo istaklo kad je pleđiralo da organizacija države bude na trijalističkom principu. To znači da ljevica nije prihvatila prijedlog za stvaranje četvrte, bosansko-hercegovačke političko-teritorijalne jedinice, već je u svom prijedlogu o trijalističkoj organizaciji države polazila od shvatanja o postojanju tri nacionalne individualnosti (srpske, hrvatske i slovenačke), i analogno tome od potrebe stvaranja samo tri federalne jedinice.²⁷⁾ Isto tako, ljevica je dala drugačiju ocjenu sporazuma Cvetković-Maček. Baš u trenutku kada je Demokratska stranka otpočela kampanju protiv sporazuma od 26. avgusta 1939, demokratska ljevica je izrazila mišljenje da će se sporazumom ostvariti »... narodne težnje, upravljene u pravcu izgradnje hrvatske državne individualnosti, jačanju hrvatskog i srpskog bratstva te demokratizaciji cjelokupnog života u novoj državnoj zajednici«.²⁸⁾

Radikalna stranka, za razliku od Demokratske, nije pridavala toliki značaj pitanju preuređenja države, a takođe nije bila tako radikalna u napuštanju onog državnog sistema, koji je još Vidovdanski ustav proklamovao. Budući da je bila dugo na vlasti, a isto tako i spremna da i u uslovima šesto-

²⁷⁾ Dragoslav Smiljanić: *Sećanje na jednu diktaturu*, Beograd 1960, str. 146. Vidi i pomenuto djelo Lj. Bobana, str. 227.

²⁸⁾ Ivan Ribar: *Politički zapisi IV*, izd. Prosvete, Beograd 1952, str. 79. U nav. djelu Lj. Bobana vidi str. 229. i 230.

januarskog režima i sistema poslije uvođenja otkroisanog ustava iz 1931. pro-
nađe mogućnost da sebi obezbijedi mandat i saradnju sa dvorom, Radikalna
strana nije bila spremna na ozbiljnije i odlučnije zaokrete u postojećoj držav-
noj strukturi. Ona je, uostalom, i intimnije nego ostale političke stranke bila
vezana za postojeći državni sistem. Šestojanuarski režim izvršio je snažan
uticaj na pregrupisanje ranijeg vođstva stranke. Jedan dio ostao je uz dvor
i ulazio u vlade diktature. Ostali dio vođstva stranke koncentrisan u Glavnom
odboru bio je u opoziciji režimu, ali ni on nije u potpunosti prekidao svoje
veze sa dvorom. U postojećem rukovodstvu stranke sve do aprilskog rata nije
ostvareno političko jedinstvo. Neslaganja u rukovodstvu stranke dolazila su,
na primjer, do izražaja kada je trebalo da Glavni odbor zajednički sa demo-
kratima i zemljoradnicima zauzme stav prema Zagrebačkim punktacijama iz
1932, zatim kada se postavilo pitanje stvaranja jedinstvene političke platforme
Udružene opozicije, a i kada su vođeni pregovori Cvetković-Maček. U Glavnom
odboru stranke dugi niz godina izdvajao se sa svojim posebnim mišljenjem
i stavom Lazica Marković. On je, na primjer, 1933. godine u jednoj izjavi
predlagao napuštanje centralističkog ustava iz 1921, tražio sporazum sa HSS
i izrazio spremnost da radikali dadu saglasnost »za jednu administraciju raz-
nih pokrajina Kraljevine, koja će biti nadležna za sva lokalna i regionalna
pitanja«. ²⁹⁾ Većina u Glavnom odboru u to vrijeme nije imala tako nešto u
programu, ali je Lazica Marković i dalje tolerisan kao član Glavnog odbora.
Razbijenost vođstva stranke znatno je doprinijela općenitom smanjenju nje-
nog uticaja u političkom životu zemlje. Zvanično, i poslije uspostave šesto-
januarske diktature, Glavni odbor je zastupao unitarističku koncepciju jugo-
slovenske državne zajednice, ali je sve glasnije naglašavao potrebu organi-
zacije države na samoupravnoj osnovi. Zahtjev za samoupravom u organizaciji
vlasti bio je sada kod radikala glavna parola i jedina alternativa postojećoj
centralističkoj državnoj organizaciji. Međutim, koncepcija radikala o širokoj
samoupravi u ovo vrijeme više se plasirala kao ideja u kojoj je doista teško
bilo utvrditi šta je njen stvarni sadržaj, a šta zapravo ona treba da obuhvati,
i kakav bi u tom sistemu bio odnos između viših i nižih organa vlasti. Za-
grebačke punktacije pružile su takođe priliku radikalima da se određenije
izjasne o problemu reorganizacije države. Insistirajući i dalje na unitarizmu,
ali sa decentralizovanom državnom aparaturom, radikali su svoj zahtjev za
uspostavu samouprave izrazili dosta uopšteno. Taj stav formulisan je u pismu
Ace Stanojevića, šefa Radikalne stranke. Iz pisma se dosta jasno može vidjeti
čime radikali nisu zadovoljni, ali kada treba precizirati šta oni žele da izmi-
jene u postojećem državnom i političkom sistemu, tada su dosta neodređeni.
Po njihovom mišljenju, centralizam je pao na ispitu uvođenjem šestojanuar-
ske diktature i treba da bude napušten. Ali, ono što radikali nude kao za-
mjenu centralizmu, veoma je maglovito. To bi bila nekakva samouprava u
kojoj se ne mogu razabrati kompetencije najviših i najnižih vlasti. ³⁰⁾ A i onda
kada su radikali podnijeli zahtjev za registraciju svoje stranke, oni su svoj
zahtjev za uvođenje samouprave dosta neodređeno definisali. Taj stav doslov-
no je glasio: »Državnu upravu i državnu administraciju treba tako organi-
zovati da se pojedinim krajevima stvori mogućnost da mogu uređivati svoje
potrebe lokalnog ili regionalnog karaktera. Stranka smatra načelo samoupra-

²⁹⁾ Navedena doktorska teza T. Stojkova str. 247.

³⁰⁾ Ljubo Boban: *Držanje srbijanskih opozicionih stranaka povodom Zagrebač-
kih punktacija (1931—1933)*. Historijski zbornik, Zagreb, god. XV, 1962, str. 29.

ve širokih razmera kao najbolji sistem državne uprave u smislu narodnih želja i potreba.«³¹⁾ Može se s pravom konstatovati da općenito pitanje preuređenja države radikalima nije bilo prvorazredno pitanje. Bitnije je bilo stvoriti mogućnost ponovnog dolaska stranke na vlast, stoga su oni, kao svoj najvažniji zahtjev, postavili borbu za uspostavom normalnih političkih prilika u zemlji, tj. težnju da se ponovno ostvari parlamentarni režim vladavine. Radikali se nisu mnogo bavili pitanjem nove administrativne podjele zemlje kao da su postojećom bili zadovoljni.³²⁾ Za razliku od njenih partnera u Udruženoj opoziciji, Demokratske i Zemlji-radničke stranke, koji su u svom programu istakli kao prvenstven zadatak ukidanje oktobrisanog ustava iz 1931, zatim raspuštanje senata i skupštine koje su konstituisane prema tom ustavu, Glavni odbor Radikalne stranke nije imao program dubljih promjena u državnom sistemu i gajio je nadu da se može obezbijediti vlast i bez temeljitijih izmjena šestojanuarskog režima. Pošto Udružena opozicija ostvari vlast, prema ocjeni radikala, može tek tada sa pozicija vlasti pristupiti izmjenama institucija ranijeg režima.³³⁾

Pregovori Cvetković-Maček, koji su počeli u prvoj polovini 1939. bili su prilika da stranke u opoziciji istupe sa nešto određenijim svojim programima. Međutim, Glavni odbor Radikalne stranke ni tada nije iznio svoj jasan, određen i precizan koncept u pogledu reorganizacije države. Samo jedan govor potpredsjednika stranke M. Trifunovića u Sarajevu unio je nešto više svjetla u razumijevanje pojma »široka samouprava«, što su, inače, radikali obavezno isticali ako »credo« cjelokupne svoje buduće politike. Trifunović je tom prilikom rekao o problemu samouprave, pored ostalog, sljedeće: »Dajmo pravo narodu pa da se za svoje socijalne, prosvjetne i mnoge materijalne stvari sakupite ovdje u Sarajevu pa da riješavate, brigu brinete i sami se mučite i izjadikujete. Nemojte misliti kada mi radikali kažemo »najšire samouprave« da su to ove trice koje se zovu banovinska samouprava. Treba ovdje u jednoj skupštini, nekakvoj recimo provincijskoj, da sjedi fes do šešira, pa da se debatuje o svemu što se tiče Bosne i Hercegovine. Ali pazite: bez ikakvog uštrba za cjelinu za državnu cjelinu.«³⁴⁾ U istom govoru Trifunović je pokazao

³¹⁾ Arhiv Jugoslavije, Zbirka J. Jovanovića - Pižona, kut. 24.

³²⁾ U memoarima I. Meštrovića na dva mjesta se spominje da je Aca Stanojević bio pristalica stare administrativne podjele zemlje kakva je bila u Srbiji prije ujedinjenja. Na str. 225. nav. memoara Ljuba Davidovića govori se o tome da je Stanojević bio za »ono uređenje kako je bilo prije Ujedinjenja, na kotareve, okruge, i tako dalje. On jaši na onome, kako se prisajedinio Pirot, pa poslije Staru Srbiju i Makedoniju«. A na str. 226. i 227. Meštrović navodi da mu je kralj Aleksandar lično rekao o programu Ace Stanojevića sljedeće: »Pred koji dan mi je bio (A. Stanojević — moja primjedba) kao bajagi, da me upozna s njihovim mišljenjem (Srbijanske opozicije — moja primjedba), on to zove »zaključcima«, a onda je počeo, da mi drži predavanje o srpskoj tradiciji, o »zavjetnoj misli«, o *uređenju zemlje na kotareve i okruge, dok nije prešao na to kako treba ukinuti Vardarsku, Dunavsku i Zetsku banovinu i sve sliti sa Srbijom*« (Podvukao — N.Š.). I. Meštrović: *Uspomena na političke ljude i događaje*, Buenos Aires 1961, str. 225, 226. i 227.

³³⁾ Ivan Meštrović navodi u svojim memoarima jedan podatak iz koga se može zaključiti da je kralj bio potpuno obaviješten šta se u krugu srbijanske opozicije poduzimalo, jer ga je navodno u tome lično obavještavao A. Stanojević. To mjesto glasi: »U čemu su se složili, molim Vas govorio je Kralj Meštroviću, (Odnosi se na srpske političke stranke u opoziciji — moja primjedba). U ničemu. Poznati su mi njihovi razgovori. Stari Aca mi ih donosi kroz kapidžik«. Navedeni memoari I. Meštrovića, str. 226.

³⁴⁾ *Jugoslavenski list* od 15. aprila 1939.

razumijevanje za težnje Muslimana da žive zajedno u jednoj administrativnoj političkoj jedinici. Međutim, i ovog puta izostao je prijedlog radikala o konkretnoj reorganizaciji države, prvenstveno u pogledu njene političko-teritorijalne podjele.

Svoju kritiku sporazuma od 26. avgusta 1939. Glavni odbor Radikalne stranke postavio je sa gledišta cjelokupnih interesa države, kako ih je, naravno, on shvatao. Prema ocjeni radikala, srpski interes je ugrožen stvaranjem Hrvatske banovine. Posebno je pitanje, po njihovom mišljenju, što se uopšte ideja jugoslovenstva dovodi u pitanje, i što se sporazumom raspirio hrvatski nacionalizam. Sporazum od 26. avgusta otvorio je, prema stanovištu Glavnog odbora Radikalne stranke, srpsko pitanje i posebno zaoštrio i otežao pitanje razgraničenja buduće srpske jedinice.³⁵⁾ Međutim, radikali su i ovog puta za rješavanje hrvatskog pitanja ponudili više maglovite fraze, a manje konkretan i jasan program. Oni sugeriraju takvo državno uređenje »u kome bi se Srbi i Hrvati i Slovenci mogli nesmetano razvijati u plemenskoj utakmici na svakom polju u materijalnom i duhovnom životu, sa potpunim poštivanjem prošlosti i narodnih osobina Srba, Hrvata i Slovenaca. Ali ovo može biti samo u jednoj snažnoj državi i u režimu slobode, pravde i jednakosti.«³⁶⁾ Ostajući na principu unitarizma i bitnim odredbama Vidovdanskog ustava, Glavni odbor Radikalne stranke nije, kao Demokratska, i neke druge stranke, toliko insistirao na stvaranju srpske banovine kao svojevrsnog pandana (pendanta) Hrvatskoj banovini, koliko mu je bilo stalo do revizije nekih odredbi Sporazuma od 26. avgusta 1939.

U pogledu položaja Bosne i Hercegovine, Glavni odbor Radikalne stranke ostao je na stanovištu njene parcelizacije, odnosno postojeće administrativne podjele. Time je, po njegovom mišljenju, obezbijedena ekonomska i politička pomoć srpskog dijela stanovništva. Zajedno s ostalim strankama srpske građanske opozicije, radikali su neopozivo isticali dominantno srpsko obilježje Bosne i Hercegovine. Stav radikala prema pitanju autonomije Bosne i Hercegovine bio je na liniji srpskih nacionalističkih krugova. Oni su prihvatili ideju o formiranju jedinstvenog srpskog fronta. Na to su bili podtsaknuti, naročito raspoloženjem svojih pristalica u Bosni i Hercegovini. Instruktivna su u tom pogledu pisma pristalica Radikalne stranke iz Bosne i Hercegovine koja su oni i nekoliko godina prije sporazuma od 26. avgusta upućivali Lazici Markoviću, a koji je inače prihvatio sporazum Cvetković-Maček i bio stalno u opoziciji u Glavnom odboru Radikalne stranke.³⁷⁾ U pismima oni su tražili da Srbi, koji su razbijeni u niz političkih stranaka i organizacija, obrazuju jedinstven srpski front. Insistirali su takođe da se izdjestvuje »kod Svetog Sinoda da svi sveštenici, naročito u Bosni vode samo srpsku propagandu, a ne da se dele po svim partijama, a ovo je za srpstvo najveća opasnost jer

³⁵⁾ Kao napomena 19, str. 234.

³⁶⁾ Kao napomena 19, str. 234.

³⁷⁾ Na jednoj konferenciji radikala u N. Sadu Lazica Marković dao je svojim pristalicama sljedeću ocjenu sporazuma Cvetković-Maček: »Vi ste svjedoci najskorijih događaja međunarodnih. Vidjeli ste da je za kratko vrijeme nestalo Cehoslovačke i Poljske, a Dunavskim Basenom raspravljaju se razni problemi koji obuhvataju i Jugoslaviju. Protiv toga neće ustati nijedan patriota. Sporazum je potreban s gledišta međunarodnog. On je zatvorio vrata svim intervencijama i smicalicama sa strane i on je doveo u Beograd Hrvate«. *Jugoslavenski list* od 31. oktobra 1939.

gube veru u sve...³⁸⁾ U jednom pismu iz Mostara sugerirano je rukovodstvu radikala »da se muški i srpski spram gospode iz HSS istupe, i da im se rekne da sve zemlje izvan Hrvatske za Srbe i za srpski narod su kao Elzes i Lotaringija za Francuze. Vi gospodo iz Srbije, kad bi nas komadali bez našeg pitanja, mi bi vas pobili i ustanak digli, koji bi bio mnogo strašniji od Nevesinjskog«.³⁹⁾ A na Zemaljskoj konferenciji radikala u Beogradu, koju je sazvaio Lazica Marković, u decembru 1939, predstavnici iz Bosne i Hercegovine oštro su se suprotstavili zahtjevu JMO da Bosna i Hercegovina dobije status autonomne jedinice. Jedan govornik rekao je da Srbi iz Bosne imaju »iste poglede na autonomiju kao i na pokojnu Austriju. Vi ste čitali u štampi mnogobrojne rezolucije bosanskih Srba u kojima se lepo kaže: hoćemo slogu da budemo sa majkom Srbijom. Mi smo vaši, vi ste naši.«⁴⁰⁾ Ilustraciju raspoložena radikala u Bosni pružala je i rezolucija Okružnog odbora Radikalne stranke u Tuzli, u kojoj se Glavnom odboru predlaže »da se povede akcija protiv svih pokušaja za autonomiju Bosne, jer bi to bilo smišljeno rasturanje srpskih oblasti«. »Bosanski Srbi, kaže se u rezoluciji, neće dozvoliti da ih neko odvoji od gordog Beograda i Drina ne može biti granica između Srbije i Srba u Bosni i Hercegovini«.⁴¹⁾ A Okružni odbor Radikalne stranke u Sarajevu donio je na jednoj svojoj sjednici odluku da se svim organizacijama stranke u Bosni i Hercegovini uputi poslanica sa parolom »Srbi na okup«.⁴²⁾ Prema tome, radikali u Bosni i Hercegovini nisu bili izvan akcije svih onih političkih i nacionalističkih organizacija da se spriječi uspostavljanje Bosne i Hercegovine kao autonomne jedinice i da se obezbijedi uključivanje njene teritorije u srpsku jedinicu. Treba konstatovati da je samo postavljanje na dnevni red pitanja uređenja Bosne i Hercegovine, kao autonomne političko-teritorijalne jedinice, uticalo na to da se privremeno unutar srpskih građanskih stranaka pojavi tendencija o potrebi prevazilaženja partijskih razlika i da se u redovima stranačkih pristalica pokrene općenito pitanje stvaranja jedinstvenog srpskog političkog fronta. Zanimljiva je, više kao indikator određenog raspoloženja i nastojanja, vijest koju je u decembru 1939. objavio »Jugoslavenski list«, o Mostarskoj akciji za političku koncentraciju Demokratske stranke, Jugoslavenske nacionalne stranke, Jugoslavenskog narodnog pokreta »Zbor«, Narodne radikalne stranke i Saveza zemljoradnika. Predstavnici ovih stranaka u Mostaru, u uslovima teške međunarodne situacije i izuzetnih prilika u zemlji, s obzirom na reorganizaciju države, apeluju »na vodstvo svih naših partija i pokreta da se u ovome duhu i cilju izdignu i izmire, da odbace sve što je lično i što ih razdvaja te da se ujedine i slože u jedan narodni blok, jer smatramo da se u današnjim teškim prilikama samo na taj način može sa pouzdanjem poći u susret sudbanosnim događajima za spas jedinstva i naše jugoslavenske otadžbine«.⁴³⁾

³⁸⁾ Arhiv Jugoslavije, Zbirka Lazice Markovića, kut. 2, Pismo Periše Čizmića iz Zavidovića od 28. 8. 1937.

³⁹⁾ Isto. Pismo Đorđa Dragića iz Mostara od 4. juna 1936.

⁴⁰⁾ Delo od 24. dec. 1939.

⁴¹⁾ Jugoslavenski list od 11. novembra 1939.

⁴²⁾ Jugoslavenski list od 24. oktobra 1939.

⁴³⁾ Jugoslavenski list od 22. decembra 1939. — U Jugoslavenskom listu od 28. decembra 1939. godine ova vijest je bila demantovana. Međutim, to ne mijenja činjenicu da je stvarno unutar srpskih političkih faktora u Bosni postojalo jedno nastojanje da se u to vrijeme prevaziđe partijsko-politička podijeljenost. To je, uostalom, najpotpunije izražavao Srpski kulturni klub, koji je okupljao pristalice

Mandator krune u vođenju pregovora sa V. Mačekom i ujedno šef Jugoslovenske radikalne zajednice D. Cvetković neodređeno se izjašnjavao u pogledu statusa Bosne i Hercegovine u preuređenoj državnoj zajednici. U jednoj izjavi on je o tome pitanju rekao, pored ostalog, sljedeće: »Problem Bosne i Hercegovine zavisi uglavnom od Srba i muslimana, od njihovog shvatanja i njihovog zajedničkog rada«. I dalje: »U pogledu Bosne išlo se pogrešnim putem. Ja mislim da je taktika bila hrđava«. ^{43a)} Međutim, postoji jedan Nacrt uredbe o organizaciji i uređenju buduće srpske jedinice koji je, po svojoj prilici, rađen uz suglasnost D. Cvetkovića, jer su u njegovoj izradi učestvovali pravni stručnjaci koji su kao Cvetkovićeви ljudi bili zastupljeni i u izradi Sporazuma od 26. avgusta 1939. U prvom članu ovog Nacrta utvrđena je teritorija buduće srpske jedinice. Taj član glasi: »Banovina Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Vardarska spajaju se u jedno pod zajedničkim imenom Srpske zemlje, čije je sedište u Skoplju. Današnje banovine se pretvaraju u oblasti, zadržavajući svoje nazive i svoje sedište«. ⁴⁴⁾ U dnevnoj štampi i izjavama pojedinih političara moglo se naslutiti da se vrše predradnje za izradu jednog takvog prijedloga. Tako je »Slobodna misao« pisala na temu obrazovanja buduće srpske banovine, pored ostalog, sljedeće: »Današnje srpske banovine sa sjedištima Cetinje, Skoplje, Niš, Sarajevo, Banja Luka i Novi Sad — bi se imala obrazovati kao oblasti sa oblasnom samoupravom i delokrugom najmanje onolikom, koliko su i imale oblasne samouprave iz doba vidovdanskog ustava«. Isti list dao je i ovo objašnjenje: »Prema vijestima iz Beograda rad na obrazovanju srpske i slovenačke banovine privode se kraju. U srpskoj banovini uvode se županije sa sjedištima dosadašnjih banovinskih mjesta. Tako ćemo imati županijska mjesta: Cetinje, Sarajevo, Banja Luka, Skoplje, Niš i Novi Sad«. ⁴⁵⁾ Postojale su i druge indicije da su vršene pripreme za obrazovanje srpske jedinice, i to uz saglasnost D. Cvetkovića. To nas upućuje da zaključimo da ni Jugoslovenska radikalna zajednica, doduše veoma oslabljena istupanjem iz stranke Stojadinovićeve političke grupe, nije predviđala stvaranje četvrte, bosansko-hercegovačke političko-teritorijalne jedinice, već je u programu imala stvaranje posebne srpske jedinice, i to u takvom teritorijalnom opsegu koji je mogao zadovoljiti i najekstremnije srpske nacionalističke grupacije.

Stojadinovićeва politička grupa, koja se poslije istupanja iz jugoslovenske radikalne zajednice ubrzo konstituisala kao posebna politička stranka pod nazivom Srpska radikalna stranka, odbacila je sporazum od 26. avgusta kao

pojedinih srpskih građanskih političkih partija; U Zenici je, na primjer, 3. decembra 1939. na skupštini predstavnika srpskih kulturno-prosvjetnih i nacionalnih društava upućen poziv svim Srbima »bez obzira na političku pripadnost da se odreknu političkih neslaganja i da svi zajedničkim silama rade protiv autonomije«; U Banjoj Luci bila je pokrenuta takođe slična akcija »za okupljanje svih Srba, bez obzira na političku pripadnost«. — Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, Popisnik XVII, fasc. 10/1, kut. 6.

^{43a)} *Jugoslovenski list* od 31. marta 1940.

⁴⁴⁾ Cio tekst Nacrta uredbe o obrazovanju srpske zemlje objavio je Lj. Boban u svom djelu *Sporazum Cvetković-Maček* na str. 412—418. F. Čulinović u djelu *Jugoslavija između dva rata*, II knjiga, Zagreb 1961, objavio je na str. 168—170 nekoliko njenih članova. Boban navodi da je primjerak Nacrta dobio na korištenje od dra Vase Čubrilovića, koji je opet Nacrt dobio 1943. od Dragiše Cvetkovića, što samo ide u prilog pretpostavci da se je Nacrt radio uz saglasnost D. Cvetkovića. Vidi nav. djelo Lj. Bobana, str. 314.

⁴⁵⁾ *Slobodna misao*, br. 48, god. XVII, od 17. decembra 1939.

neprihvatljiv za Srbe, jer je po njihovoj ocjeni »... srpski narod ostao bez mora, bez ove svoje životne potrebe i bez miliona svojih vernih sinova odvojenih od majke Srbije. Deoba Bosne i Hercegovine i pripajanje jednog njihovog dela Banovini Hrvatskoj, stvorili su u tim krajevima i kod pravoslavnih i kod muslimana veliko nezadovoljstvo. Ako Hrvati traže ujedinjenje Hrvata, onda to isto pravo moraju imati i Srbi«.46) U skladu sa ovakvom procjenom situacije, Stojadinovićeve pristalice istakle su parolu »Srbi na okup«, prihvatile ideju o stvaranju srpske jedinice i odbacile one prijedloge za stvaranje autonomije BiH.

Analiza djelatnosti Glavnog odbora Radikalne stranke u rješavanju složenog problema reorganizacije države upućuje na zaključak da su radikali, u poređenju sa svojim partnerima u Udruženoj opoziciji, najmanje evoluirali od sistema državne organizacije koju je utvrdio prvo Vidovdanski, a kasnije oktroisani ustav. Upravo, vrlo neodređeni programatski stavovi ove stranke u pitanju reorganizacije države, a posebno dosta maglovito formulisane ideje »širokih samouprava« veoma određeno dokazuju da radikali nisu našli snage da raskinu sa postojećim sistemom i da su ih i palijativne reforme u tom pitanju sasvim zadovoljavale. U koncepcijama radikala o preuređenju države, kada se postavljalo pitanje Bosne i Hercegovine, nije bilo mjesta za uspostavljanje posebne bosansko-hercegovačke političko-teritorijalne jedinice. Oni su prihvatili parcelizaciju bosansko-hercegovačkog teritorija i za njih se u tom pogledu postavio centralni zadatak da obezbijede presudan politički i ekonomski uticaj srpske buržoazije. I onim političkim organizacijama koje su svojevremeno tvorile jedinstvo sa Glavnim odborom Radikalne stranke, kao što su Jugoslovenska radikalna zajednica, a zatim Stojadinovićeve Srpska radikalna stranka, bila je neprihvatljiva ideja o stvaranju četvrte, bosansko-hercegovačke teritorijalno-političke jedinice. I one su teritoriju Bosne i Hercegovine smještale u sastav srpske političko-teritorijalne jedinice.

Zemljoradnička stranka je unutar svojih redova teško ostvarivala jedinstveno stajalište u pogledima na centralno pitanje koje je dominiralo u odnosima između Seljačko-demokratske koalicije i srpske građanske opozicije. To je, bez sumnje, pitanje preuređenja države na novim ustavnim temeljima. Baš elemenat razjedinjenosti uticao je na to da Zemljoradnička stranka kao cjelina ne iznese svoje poglede na buduću organizaciju države kada su to učinile ostale stranke u opoziciji. U vođstvu Zemljoradničke stranke u vrijeme kada su objavljene Zagrebačke punktacije, i poslije, evidentne su bile tri tendencije: ljevica s Drag. Jovanovićem na čelu, desnica predvođena M. Gavrilovićem i centar sa šefom stranke J. Jovanovićem-Pižonom na čelu.47) Jedino je ljevica Zemljoradničke stranke, koja je samostalno istupala, iako je bila organizaciono vezana za Stranku, zauzela određen stav prema problemu preuređenja države, i to u svome odgovoru na Zagrebačke punktacije »Istina o zagrebačkoj punkciji«. U ovom dokumentu zemljoradnička ljevica je zastupala federalističku koncepciju državne organizacije. To je, u stvari, trijaliistički koncept, pošto je država, prema ovom prijedlogu, trebalo da bude organizirana u tri glavne oblasti: srpsku, hrvatsku i slovenačku, u čijim okvirima mogli su da se ujedine pojedini krajevi »prema slobodno izraženoj volji pojedinih zainteresovanih krajeva, a s obzirom na narodno istorijsku tradi-

46) Arhiv Jugoslavije, fond Milana Stojadinovića, fascikl 37.

47) Kao napomena 13, str. 251.

ciju, geografske i ekonomske pogodnosti«.48) Prema tome, ni zemljoradnička ljevica nije pokazivala razumijevanja za svu složenost problema Bosne i Hercegovine u državnoj zajednici i nije imala u vidu stvaranje posebne autonomne bosansko-hercegovačke jedinice, već njeno priključivanje »glavnim« oblastima koje su ili hrvatske ili srpske ili slovenačke. Međutim, šef stranke J. Jovanović-Pižon imao je i svoj prijedlog o preuređenju države, koji se približio federalističkoj koncepciji. Prema tom prijedlogu, državu bi trebalo podijeliti u četiri oblasti, i to: 1) Srbija sa Vojvodinom, Srijemom, Makedonijom, Novom Crnom Gorom i Peć sa Sandžakom; 2) Bosna i Hercegovina sa tzv. Starom Crnom Gorom, Katunskom i Riječkom nahijom, Dubrovnikom i Kotorom do Makarske; 3) Hrvatsku treba da sačinjavaju postojeća Primorska i Savska banovina; 4) Slovenija u teritorijalnom okviru Dravske banovine.49) Odmah pada u oči da se ovakvom administrativnom podjelom na prvom mjestu želi obezbijediti presudan uticaj srpskog etničkog elementa u prve dvije oblasti, a prijedlog o obrazovanju treće oblasti sveo bi Hrvatsku u njen uži okvir.

Prijedlozi Zemljoradničke stranke o preuređenju države bili su općenito negdje na sredini onoga što su tražili demokrati i radikali. To je nekako bilo i u skladu sa mjestom, ulogom i stvarnim političkim uticajem koji je stranka kao cjelina imala u političkom životu zemlje. U nekim pitanjima bili su bliži radikalima, jer su tražili da se mimoide faza prethodnog usaglašavanja stanovišta unutar Udružene opozicije u pitanju unutrašnje reorganizacije države i da se i bez toga stvori zajednički blok sa Seljačko-demokratskom koalicijom, i to prvenstveno u onim pitanjima koja su prihvatljiva za sve grupe, a da se pitanje preuređenja države ostavi za docnije, tj. pošto Blok dođe na vlast. Prema nacrtu zajedničke platforme o saradnji srpske opozicije sa Seljačkom demokratskom koalicijom koji je izradila Zemljoradnička stranka, obje strane su saglasne u prihvatanju zajedničke države, monarhijskog oblika vladavine, dinastije Karađorđevića i u ostvarivanju političkih i građanskih sloboda. Prema ovom nacrtu, o unutrašnjoj organizaciji države odlučila bi većina Srba, većina Hrvata i većina Slovenaca. Tako bi se onemogućila majorizacija. Prema tome, Zemljoradnička stranka prvo prihvata saziv ustavotvorne skupštine, koja bi razmatrala osnovne principe buduće reorganizacije države, a ne da se prije saziva skupštine sporazumno već utvrde osnovne tačke o toj reorganizaciji.50)

Razjedinjenost Zemljoradničke stranke i težnja da sebi obezbijedi ulazak u aparat vlasti, došli su do izražaja i u njihovom stavu prema sporazumu Cvetković-Maček. S jedne strane, podržali su sporazum i posredstvom svog predstavnika, Branka Čubrilovića, uzeli učešća u vladinoj kombinaciji, a s druge strane, isticali su da je ulazak Čubrilovića u vladu njegova lična inicijativa. Ljevica Zemljoradničke stranke nije se saglasila sa ulaskom predstavnika zemljoradnika u vladu Cvetković-Mačekovu, i neposredno poslije toga, ova grupa, predvođena D. Jovanovićem, i organizaciono se odvojila od Saveza zemljoradnika i obrazovala posebnu stranku pod nazivom Narodna seljačka

48) Kao napomena 30, str. 27.

49) Kao napomena 30, str. 26. i 27.

50) Kao napomena 17, str. 277.

stranka.⁵¹⁾ U vođstvu Zemlji-radničke stranke prećutno je došlo do izražaja nezadovoljstvo sporazumom od 26. avgusta 1939, i to posebno neslaganjem sa obimom teritorije Hrvatske banovine i kompetencijama koje je ona dobila. To je svom snagom izbilo na površinu kada se zaoštrio problem oko Bosne i Hercegovine, i kada je stranka trebalo da zauzme stav u pogledu prijedloga da se bosansko-hercegovački prostor organizuje kao posebna političko-teritorijalna jedinica. Vođstvo Zemlji-radničke stranke energično se protivilo obrazovanju četvrte, bosansko-hercegovačke jedinice i insistiralo je da se što hitnije stvori srpska jedinica u koju je bezuvjetno trebalo uključiti Bosnu i Hercegovinu. U tom smislu oni su razvili živu aktivnost u Bosni i Hercegovini. Srpsko obilježje Bosne i Hercegovine za Zemlji-radničku stranku nijednog trenutka nije dolazilo u pitanje. U jednoj rezoluciji konferencije Zemlji-radničke stranke za Bosnu i Hercegovinu, koja je donesena još 1937, to je snažno naglašeno. To mjesto u rezoluciji doslovno glasi: »U pitanju Bosne i Hercegovine za nas je ulaskom oslobodilačke srpske vojske u naš zavičaj 1918. ispunjena vekovna težnja srpskog naroda u Bosni i Hercegovini da se ujedini s braćom iz Srbije, Crne Gore i ostalih srpskih zemalja. Zbog ove težnje narod se u Bosni i Hercegovini u 19. i 20. veku nekoliko puta dizao na ustanak, Crna Gora vodila 5 a Srbija 3 svoja najkrvavija rata. Na tom pitanju počeo je 1914. veliki svetski rat. Imajući sve to u vidu smatramo da niko nije ovlašćen sa srpske strane ma šta da menja na već stvorenom odnosu Bosne i Hercegovine bez pripita 1,200.000 njihovih Srba.«⁵²⁾ Na zborovima koje je organizirala Zemlji-radnička stranka u Bosni i Hercegovini, poslije sporazuma Cvetković-Maček, postavljeni su odlučno zahtjevi da se obrazuje što hitnije srpska jedinica, pošto se tako najbolje mogu spriječiti bilo kakvi pokušaji sa autonomijom Bosne i Hercegovine. Na jednom takvom zboru u Zenici jedan član Glavnog odbora Saveza zemlji-radnika zahtjev za obrazovanje srpske jedinice formulisao je sljedećim riječima: »Na izbore nećemo ići sve do onda dok ne stvorimo i srpsku jedinicu, čiji će sabor zasjedati u carskom Dušanovom Skoplju, a zajednički parlament imat ćemo u Beogradu. Nema više autonomije niti daljnjeg cijepanja države, jer je država iznad svega«. U daljem svom govoru ovaj funkcioner Zemlji-radničke stranke napomenuo je da je 1600 Srba-Bosanaca, koje je predvodio vojvoda Vlatko Vuković poginulo braneći Srbiju, i time dokazalo da su Bosna i Hercegovina isto što i Šumadija, pa je na kraju rekao i sljedeće: »Nikakvog preuređenja na štetu Srba više nema, a konačno uređenje i obrazovanje srpske jedinice sa sjedištem u Skoplju obaviti će se doskora, ali svakako prije izbora. U tu banovinu Srbiju ući će sve srpske zemlje izvan današnje banovine Hrvatske i Slovenije.«⁵³⁾ Slična ili gotovo istovetna stanovišta izrazila su i sreska i

⁵¹⁾ Kao napomena 19, str. 242. i 245. Dr Branko Čubrilović prihvatio je sporazum od 26. avgusta 1939. i po njegovom mišljenju Sporazum je bio popularan u narodu Bosne i Hercegovine: »Šta više na terenu gdje sam se zadržavao zadnjih dana po službenom poslu, sporazum i po svojoj unutrašnjoj i po svojoj spoljašnjoj strani smatra se kao jedino spasavajuće djelo za državu i za njen pravilan razvoj«. *Jugoslovenski list* od 20. oktobra 1939. — Međutim, na jednom zboru u Šumadiji Čubrilović je izjavio da »srpska Bosna« želi da sa Srbijom »ostanemo jedno: ostajemo Srbi svuda i svugdje«. *Jugoslovenski list* od 21. novembra 1939.

⁵²⁾ Arhiv Jugoslavije, Zbrika J. Jovanovića, kut. 32.

⁵³⁾ *Obzor* od 14. februara 1940, god. LXXX, br. 35. U svojim bilješkama J. Jovanović navodi da je u jednom razgovoru sa princem Pavlom na njegovo pitanje

okružna rukovodstva organizacija Zemljoradničke stranke u Bosni i Hercegovini. Tako je Okružni odbor Saveza zemljoradnika u Sarajevu odbacio ideju autonomije Bosne i Hercegovine kao vještačku konstrukciju kojom se samo želi stvarati nezadovoljstvo u oblasti buduće srpske jedinice.⁵⁴⁾ A Sreski odbor Saveza zemljoradnika u Tuzli u svojoj rezoluciji konstatovao je i to da je diskusija »o autonomiji Bosne i Hercegovine bespredmetna jer je po načelu narodnosti izraženom u sporazumu Bosna i Hercegovina podijeljena na srpski i hrvatski dio, pa nikome ko želi sporazum nije u interesu da stvara bezrazložno nezadovoljstvo. U nerazdvojnoj zajednici sa Srbijom i ostalim srpskim zemljama Srbi iz Bosne vide ostvarenje zavjetnih težnji i mogućnosti demokratizacije...«.⁵⁵⁾

Jugoslovenska nacionalna stranka, neposredni izdanak režima šestojaunuarske diktature, čije je vođstvo izražavalo interese određenog kruga srpskog građanstva, svoje stanovište o pitanju preuređenja države izrazila je u nekoliko navrata. U svom proglasu, poslije kongresa u junu 1936, stranačko vođstvo nalazilo je polaznu osnovu državnog uređenja u ustavu iz 1931, koji »daje sve mogućnosti zdravom nacionalnom i socijalnom napretku i nacionalnom razvoju političkog života«. Stranka je, polazeći od devize jedan narod — jedna država, zastupala unitaristički princip organizacije države, odakle je polazio i ustav od 1931. Međutim, nastojanje JNS da se približi Udruženoj opoziciji i prilagodi njenom programu uticalo je da po ugledu na radikale unese u svoj program zahtjev za decentralizacijom vlasti i prihvati prijedlog za proširivanjem kompetencija banovinskih uprava koje bi preuzele na sebe »staranje za privredne, socijalne, zdravstvene, kulturne i saobraćajne interese banovine i njenog stanovništva«. Centralnim organima vlasti preostalo bi da vode samo opću državnu politiku.⁵⁶⁾ I u rezoluciji JNS od 25. marta 1939. insistiralo se na jugoslovenskom unitarizmu, ali u uslovima dekoncentracije državne vlasti, tj. u decentralizaciji državne uprave i uspostavljanju samouprave. Na sporazum sa Hrvatima stranačko vođstvo pristajalo je pod uslovom da će se »...ostaviti van diskusije bitni principi države kao što su Monarhija, Dinastija, narodna odbrana, integritet, granica i kao državne celine i osigurati građanske i političke slobode i parlamentarna vladavina«. U skladu sa zahtjevima Radikalne i, donekle, Zemljoradničke stranke, vođstvo JNS uslovljavalo je preuređenje države neodložnim prethodnim usvajanjem »političkih zakona, u prvom redu izbornog zakona«.⁵⁷⁾

U rezoluciji od 17. septembra 1939. vođstvo JNS dalo je svoje mišljenje o sporazumu Cvetković-Maček. Interesantno je utvrditi da se u rezoluciji iznosi dosta umjerena kritika Sporazuma, kojim je, prema toj ocjeni, uspostavljen provizorij u državi, jer je hrvatsko pitanje izdvojeno iz kompleksa cjelokupnih državnih pitanja, što može da izazove samo nove potrebe i sukobe,

da li je Udružena opozicija nudila Mačeku velike teritorijalne ustupke, on odgovorio: »Niko od nas nije ništa nudio a naša je uvek bila Vojvodina, Srbija, Juž. Srbija, Crna Gora i Bosna...« Pošto mu je Pavle u daljem razgovoru iznio da je spreman da Primorsku i Savsku banovinu i eventualno Dubrovnik dade u sastav Hrvatske banovine, Jovanović mu je odgovorio da oni, tj. Udružena opozicija, nisu spremni ni Dubrovnik da daju... Arhiv Jugoslavije, Zbirka J. Jovanovića, kut. 32. Razgovor J. J. sa princem Pavlom od 16. marta 1939.

⁵⁴⁾ *Jugoslovenski list* od 11. novembra 1939.

⁵⁵⁾ Isto, od 19. novembra 1939.

⁵⁶⁾ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, popis. 17, kut. 21, fascikl 4, red. br. 16.

⁵⁷⁾ Isto, kut. 59, fascikl 4.

a u referatu šefa stranke koji je prethodio donošenju rezolucije, najoštrije je osuđen nepopustljiv stav HSS u pogledu njenih teritorijalnih pretenzija i izraženo neslaganje sa granicama Hrvatske banovine. Mačeku je prigovoreno da se u toku vođenja pregovora rukovodio »da ne samo nijedan srez u kome je većina Hrvata već da i nijedan srez u kome su u podjednakom broju Hrvati i Srbi ne ostane van banovine Hrvatske«. Isto tako upućena je kritika HSS da u toku vođenja pregovora nije poštovala ideju ravnopravnosti i da u tom pogledu nije dala dokaze dobre volje i stoga se i nije desilo »da se bar jedan srez sa većinom Hrvata ostavi van banovine Hrvatske. Recimo srez Mostar. Jer je vama svima dobro poznato da je Mostar od vajkada centar i žiža srpske kulture. U Mostaru su morali i Turci da svoje listove i spise štampaju i ćirilicom i pored svoje turske azbuke«. Ipak, pomirljiv ton rezolucije JNS o sporazumu Cvetković-Maček uslijedio je vjerovatno pod pritiskom predstavnika ove stranke iz Slovenije i Bosne i Hercegovine. Zvanično se to objasnilo potrebom da se u teškoj međunarodnoj situaciji skine s dnevnog reda hrvatsko pitanje.⁵⁸⁾

U Bosni i Hercegovini još dok su se vodili pregovori između Mačeka i Cvetkovića, predstavništvo JNS podržavalo je takvu inicijativu, jer je stalo na stanovište da je sporazum između Hrvata i Srba nužan posebno zbog teške međunarodne situacije pošto bi rat »u koji bi ušli sa ogorčenim i nezadovoljnim Hrvatima mogao doneti katastrofu«.⁵⁹⁾ Gajila se nada da će Bosna i Hercegovina tim sporazumom dobro proći. Podrška pristalica JNS u Bosni i Hercegovini sporazumu Cvetković-Maček isključivala je mogućnost obrazovanja Bosne i Hercegovine kao zasebne autonomne jedinice. Bosna i Hercegovina nije, prema ovoj ocjeni, imala uslova za autonoman status, jer i ne predstavlja teritoriju sa »posebnim državnim pravom, pošto ne čini nikakvu posebnu, ni etničku, ni ekonomsko-privrednu, ni saobraćajnu, pa u sadanjim granicama čak ni istorisku celinu«.⁶⁰⁾ Sa strane predstavnika JNS u Bosni i Hercegovini iznosile su se najpesimističkije prognoze ukoliko bi Bosna i Hercegovina dobila autonoman status, jer u »toj nezreloj autonomiji Bosna bi umesto instrumenta srpskohrvatskog spajanja postala gnezdo paklenog razdora i trzavica, koji bi konačno zatrovali i odnose cele zajednice«.⁶¹⁾ Iznosile su se i prognoze druge vrste kao, na primjer, da bi autonomna Bosna i Hercegovina bila »jedina mogućnost da se za nekoliko koljena unaprijed odgodi amalgamisanje blizu milijuna muslimana sa Hrvatima ili sa Srbima. Autonomna Bosna je jedini teren, gdje bi otimanje oko tih muslimana stalno podjarivalo mržnju i svađu Srba i Hrvata i gdje bi blagodati takvog stanja po muslimane kod ovih provociralo želju, da se nikad ne opredjeljuju nacionalno. Autonomna Bosna bila bi jedina prilika da neka od uvrijeđenih srpskih ili hrvatskih grupa apeluje na pomoć svojih saplemenika i njihovoj etničkoj jedinici i time izazove nedogledne sukobe. Autonomna Bosna produžila bi u

⁵⁸⁾ Isto, kut. 21, fascikl 5.

⁵⁹⁾ Dobroslav Jevđević: *Bosanski Srbi i autonomija Bosne — Memoar o anacionalnim i razornim elementima politike dr M. Spahe*. Štampano kao brošura bez oznake mjesta i godine izdanja, str. 3.

⁶⁰⁾ Isto, str. 4.

⁶¹⁾ Isto, str. 15. — Sličnu misao izrazio je svojevreemno i Milan Srškić, dugo godina lider radikala u Bosni i Hercegovini. On je smatrao da bi uspostava autonomije u zemlji stvorila »antagonizam i mržnju, što bi bilo u stanju da uništi ovu našu državu...« — Vidi: Milan Srškić, *Spomenica*, Sarajevo 1938, str. 196.

vječnost fatalnu politiku ključeva i podjelu vlasti, sukobe oko amblema i nastojanje za hegemoniziranjem Srba ili Hrvata.«⁶²⁾

Predstavništvo JNS u Bosni i Hercegovini podržalo je sporazum Cvetković-Maček, saglasilo se sa parcelizacijom bosansko-hercegovačkog teritorija, jer »ono što je u Bosni hrvatsko, treba ostati hrvatsko, gdje narod želi da bude u sastavu banovine Hrvatske, nitko mu to od nas nikada uskratiti neće« ali s druge strane, »kako su Srbi uvažili želju Hrvata, tako isto Hrvati ne treba da se miješaju u pitanje uređenja srpskog dijela zemlje.«⁶³⁾ Podrška JNS u Bosni i Hercegovini sporazumu od 26. avgusta 1939. bio je, pored ostalog, cilj da se Jugoslovenska muslimanska organizacija što više izoluje u političkom životu.

Dok se Glavni odbor JNS razilazio sa organizacijom JNS u Bosni i Hercegovini u pogledu načelne ocjene sporazuma Cvetković-Maček, ipak su i jedni i drugi bili saglasni u neprihvatanju zahtjeva za uspostavu autonomne Bosne i Hercegovine i zajednički su postavili zahtjev da se preostali dio Bosne i Hercegovine priključi srpskoj jedinici. Na skupštini JNS u Tuzli šef JNS Petar Živković istakao je da njegova stranka neće dozvoliti da se cijepa Bosna od Srbije i da granica na Drini odvađa jednu od druge, pošto je tu »... granicu srpska vojska oborila jednom za uvijek. Ako se zemlji misli dobro, ne treba nikakve unutrašnje granice, jer su granice naše države krvlju zalivene u ratovima od 1912. do 1918. Kad se ide putem stvaranja autonomnih jedinica, onda treba pitati cio narod, jer je Banovini Hrvatskoj pripao veliki broj kotara pravoslavnih.«⁶⁴⁾ Plenarni odbor JNS za Sarajevo prihvatio je ovo gledište šefa svoje stranke. U jednom telegramu P. Živkoviću oni traže da Glavni odbor stranke povede najodlučniju borbu protiv svakog pokušaja na stvaranju autonomne Bosne i Hercegovine i rasparčavanju srpskih oblasti. Bosna i Hercegovina, kaže se u telegramu, »kao četvrta banovina, bila bi uništenje svih tekovina krvavih borbi i teških žrtava Srbije i bosansko-hercegovačkih Srba, ognjište razdora između braće raznih vjera, izvor teških potresa za cijelu državu. Drina više nikada ne smije postati granica između Bosne i Srbije.«⁶⁵⁾ Prirodno je što su se, stoga, organizacije JNS Bosni i Hercegovini aktivno pridružile akcijama drugih političkih stranaka i nacionalističkih organizacija koje su povele borbu protiv svih pokušaja da Bosna i Hercegovina dobije status autonomne jedinice.

Srpski kulturni klub duboko nezadovoljan stranačko-političkom pocijepa- nošću srpskog građanstva, uključio se aktivno u politički život zemlje u trenutku kada se i praktično postavilo pitanje preuređenja države, preuzimajući pri tome ambiciozan zadatak da ujedini sve srpske političke faktore u jedinstven front srpskog naroda.⁶⁶⁾ U tome je Klub uglavnom iscrpljivao svu svoju djelatnost, a sam naziv »kulturni« bio je obična fasada. Glavnu riječ u radu

⁶²⁾ *Jugoslovenski list* od 7. novembra 1939. Vidi članak pod naslovom »Zašto je g. Jevđević protiv autonomije«.

⁶³⁾ *Jugoslovenska pošta* od 3. novembra 1939.

⁶⁴⁾ *Obzor* od 14. novembra 1939, br. 260, god. LXXIX.

⁶⁵⁾ *Obzor* od 10. novembra 1939.

⁶⁶⁾ Zašto Srbi treba da se ujedinjuju, Klub je često objašnjavao u svom glavnom organu »Srpski glas«. U broju 3, god I »Srpskog glasa« dato je o tome sljedeće objašnjenje: »Srbi ustaju zato što su svesni da su oni ne samo glavni tvorci Jugoslavije, nego i danas glavna snaga njena i što osećaju da su danas kad ih niko nizašto ne pita, državi potrebniji nego ikad.« A u broju 3. od 4. jan. 1940. »Srpski glas« je pisao: »Ma gde Srbin bio, ma kojoj političkoj stranci pripadao, mora biti a sad naročito, prvo Srbin. Sad je došlo krajnje vreme srpske sloge«.

Kluba imao je izvjestan broj istaknutih predstavnika srpske građanske inteligencije, uglavnom univerzitetskih profesora. Ako bi se u najkraćim crtama željelo definisati program Kluba, on bi se onda mogao izraziti u paroli »Srbi na okup!« Parola »Srbi na okup!«, koju su prihvatile vodeće srpske stranke i nacionalističke organizacije trebalo je da bude utuk na već stvoren i dosta jedinstven front Hrvata, koji je našao svoj puni izraz u Hrvatskoj seljačkoj stranci. Isticalo se da Srbi ne istupaju prema Hrvatima jedinstveno i stoga oni »kao i Hrvati na odnose Srbi-Hrvati treba da gledaju ne sa stranačkog već nacionalnog stanovišta. Sve srpske stranke ne treba bezuslovno da se stope u jednu opštu srpsku stranku, ali moraju imati isti nacionalni program.«⁶⁷⁾ Potreba da Srbi budu jedinstveni, u krugu rukovodstava Kluba objašnjavala se i time da Srbi kao najbrojniji dio stanovništva zemlje imaju ujedno i najviše državničkog iskustva pa im stoga i pripada rukovodeća uloga u očuvanju države i njenog jedinstva.⁶⁸⁾

Parola »Srbi na okup!«, najglasnije izgovorena u Srpskom kulturnom klubu, dobila je tek tada svoj puni značaj kada je ostvaren sporazum Cvetković-Maček i kad je, prema Sporazumu, obrazovana Hrvatska banovina. To je bio povod da organ Kluba, »Srpski glas«, piše »... kad se obeležava hrvatska etnička celina onda neminovno mora da se obeleži i srpska etnička celina. Kad se postavlja hrvatsko pitanje neminovno se postavlja i srpsko pitanje.«⁶⁹⁾ Rješenje srpskog pitanja nalazilo se u zahtjevu da se obrazuje srpska banovina koja bi bila protuteža već stvorenoj Hrvatskoj banovini. Ali buduća srpska banovina u koncepcijama Kluba trebalo je da bude ništa manje već oživotvorenje ideje o Velikoj Srbiji u okviru jugoslovenske države, što je bio uvijek program najekstremnijih srpskih nacionalista. Ona je trebalo da se prostire na cijelom onom području koje nije obuhvaćeno Hrvatskom banovinom, izuzev teritorije Dravske banovine. Pa i više od toga jer, na primjer, Srpski kulturni klub nije se složio što je Dalmacija sa Dubrovnikom ušla u sastav Hrvatske banovine. »Srpski glas« je pisao da je pravo »... bezumlje počinjeno ovim i ovakvim sporazumom između Zagreba i Niša (aluzija na Cvetkovića — moja primjedba) kojim se naša dalmatinska i dubrovačka obala, a to će reći primorje Bosne i Hercegovine izdvaja iz svog prirodnog sklopa i dodeljuje onamo kamo ono nije nikada pripadalo i čemu su se svesni Dalmatinci oduvek protivili«. I dalje na istu temu: »... srpski narod od pamtiveka naseljava Dalmaciju, i tu se održao kroz sve vekove ratovanja. Da smo mi Dalmatinci bili i ostali Srbi, to dokazuje cela naša istorija kao i naš folklor, naša tradicija, naša patrijarhalna narodna kultura, naše narodno pesništvo, naša porodična prezimena, nazivi predela, polja, brda...«. U skladu s ovakvim mišljenjem o nacionalnom obilježju Dalmacije su i pozivi Kluba upućeni Dalmatincima putem svoga glasila da se ujedine i da svoj pogled usmjere prema Beogradu, i tu se okupe »oko svog pravog domaćeg ognjišta«.⁷⁰⁾

Bosna i Hercegovina bila je područje izuzetnog interesa Srpskog kulturnog kluba. Tu je Klub nastojao razviti aktivnost usmjerenu prvenstveno na okupljanje i ujedinjavanje Srba. Unutar svojih organizacija koje je stvarao u Bosni i Hercegovini, Klub je razvijao političko-predavačku aktivnost, širio

⁶⁷⁾ *Srpski glas* br. 1, god. I, od 16. nov. 1939.

⁶⁸⁾ Isto od 21. dec. 1939.

⁶⁹⁾ Isto od 7. dec. 1939. Iz predavanja Slobodana Jovanovića održanog u Srpskom kulturnom klubu pod naslovom »Jugoslovenstvo u prošlosti i budućnosti«.

⁷⁰⁾ *Srpski glas* od 4. aprila 1940.

propagandu protiv aspiracija HSS na teritorij Bosne i Hercegovine i nastojao suzbiti sve one akcije koje su bile usmjerene na oživljavanje ideje o autonomiji Bosne i Hercegovine. U Bosanskoj krajini aktivno je djelovao Oblasni odbor Srpskog kulturnog kluba, čiji je predsjednik bio dr. Stevo Moljević, advokat u Banjoj Luci. Program ovog odbora predviđao je ne samo okupljanje Srba Bos. krajine već i onih koji su živjeli u Lici, Baniji, Kordunu i sjevernoj Dalmaciji. Ideji autonomije Bosne i Hercegovine ovaj odbor nastojao je da se suprotstavi zahtjevom za očuvanjem statusa quo, a to se, prije svega, odnosilo na područje tadašnje Vrbaske banovine. Oblasni odbor Kluba je u skladu sa mišljenjem Srpskog kluba u cjelini čitav problem Bosne i Hercegovine ocjenjivao sa stajališta interesa srpskog dijela stanovništva Bosne i Hercegovine. Otvoreno se naglašavalo da samo u postojećoj političko-teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine, odnosno, konkretnije, srpski dio stanovništva u Bos. krajini može da se afirmira i dalje razvija u okviru Vrbaske banovine jer »već danas u Banjoj Luci Srbi imaju relativnu većinu. Vremenom će imati i apsolutnu.«⁷¹⁾ U tom svjetlu, Srpskom kulturnom klubu Bos. krajine Sarajevo nije prihvatljivo kao političko sjedište Bosne i Hercegovine, koji je vještački centar, »sjedište bošnjakluka« i u kome većinu predstavlja muslimanski i hrvatski dio stanovništva. Misao autonomije Bosne i Hercegovine u shvatanjima Srpskog kluba u »otvorenoj je protivnosti s našom nacionalnom i državnom misli« i autonomna Bosna i Hercegovina, uz to sa sjedištem u Sarajevu, odvojila bi Srbe BiH od Srbije, a to bi neminovno usporilo nacionalno-politički i ekonomsko-kulturni razvitak srpskog dijela stanovništva ove pokrajine.⁷²⁾

Poslije potpisivanja Sporazuma Cvetković-Maček, Srpski kulturni klub razvio je općenito veću aktivnost. To se odnosilo i na Bosnu i Hercegovinu. Zajedno sa Narodnom odbranom, Klub je imao vidnu ulogu u mobiliziranju srpskog javnog mnjenja da se onemogućće akcije za uspostavu Bosne i Hercegovine kao autonomne jedinice, kategorično naglašavao srpsko obilježje bosansko-hercegovačke teritorije i neopozivo tražio uključivanje Bosne i Hercegovine u sastav buduće srpske jedinice. Srpski kulturni klub nije odricao potrebu sporazuma sa Hrvatima, ali je polazio od stanovišta da ne treba »nikad ostaviti srezove sa čisto srpskom većinom u granicama Hrvatske, Dalmacije, Bosne i Slavonije Banovini Hrvatskoj.«⁷³⁾ Kada se pozivao na historijska prava Srbije na Bosnu i Hercegovinu, Klub je polazio i od shvatanja da su i bosanski Muslimani dio srpskog stanovništva islamske vjeroispovijesti. Muslimani, po ovoj ocjeni, isto kao i Srbi govore najčistijim srpskim jezikom, upravo Vukovim jezikom, istog su rasnog tipa (dinarskog), kao i Srbi, i tako, konačno, sa Srbima pravoslavne vjeroispovijesti predstavljaju dvije trećine bosansko-hercegovačkog stanovništva.⁷⁴⁾

Pošto je sporazumom Cvetković-Maček izvršena nova parcelizacija bosansko-hercegovačkog teritorija, u redovima Srpskog kluba u Bos. krajini postalo je aktuelno pitanje stvaranja srpske banovine u čijim granicama bezuvjetno treba da se nađe i Bosna i Hercegovina. Tako je na jednoj skupštini u Banjoj

⁷¹⁾ Dr. Stevan Moljević: *Uloga i značaj Vrbaske Banovine*, Banja Luka 1939, str. 15. O istom pitanju Moljević je održao predavanje Srpskom kult. klubu u Banjoj Luci 30. jan. 1939.

⁷²⁾ Isto, str. 14.

⁷³⁾ *Srpski glas* od 1. 2. 1940.

⁷⁴⁾ Isto od 7. dec. 1939.

Luci koju je organizirao Srpski kulturni klub donesena rezolucija u kojoj se pomenuti zahtjev ovako precizira: »Kao što su Srbi u Krajini dali svoje živote za sjedinjenje sa Srbijom tako će ih dati protiv svakoga, tko ih pokuša od Srbije odvojiti kakvom god međom ili granicom.«⁷⁵⁾

Svojim programom o velikoj Srbiji i još više svojom praktičnom djelatnošću, Srpski kulturni klub je postao nosilac najekstremnijih srpskih nacionalističkih stremljenja. Istaknuti srpski građanski intelektualci, kakav je u to vrijeme bio Slobodan Jovanović ili Vladimir Čorović, upotrijebili su svoj ugled univerzitetskih profesora u službu jedne krajnje uskogrude nacionalističke akcije. Srpski kulturni klub postao je žarište šovinističkih strasti. Međutim, ovakva djelatnost Srpskog kulturnog kluba nije ostala nezapažena i bez oštre kritike od strane napredne javnosti. Posebno oštra, smjela i konstruktivna kritika, upućena izravno na adresu Slobodana Jovanovića, tadašnjeg predsjednika kluba, izašla je iz pera naprednog publiciste M. Miloševića. To je ujedno bila kritika rada Srpskog kluba kao cjeline. Umjesto da Slobodan Jovanović, pisao je Milošević, u trenutku najoštrijih sukoba hrvatskog i srpskog nacionalizma kaže »reči mudrosti, trpeljivosti i sloge« on se baš tada angažuje »na stvaranju velikog srpskog fronta protiv Hrvata« dozvoljavajući da se »pokriva njegovim imenom jedan besmisleni nacionalizam proizvod nedozrelih mozgova jednog Dr. Vasića, Dragoslava Stranjakovića i Slobodana Draškovića...« Znatno broj rukovodećih ličnosti Srpskog kulturnog kluba, kao i lično S. Jovanović, koji su razvili intenzivnu akciju na stvaranju srpskog nacionalističkog fronta, svojevremeno su se bili angažovali na propovijedanju integralnog jugoslovenstva koje, po Miloševićevom mišljenju, nije ništa drugo nego »...kamufilirano velikosrpstvo klike i koterije u Beogradu koji su hteli da većito zadrže povlašćen položaj u zajedničkoj Jugoslaviji.«⁷⁶⁾

Djelatnost Srpskog kulturnog kluba na ostvarivanju ekstremnog nacionalističkog programa i ujedinjavanju srpskih građanskih političara dobila je podršku u srpskim građanskim političkim strankama i nacionalističkim organizacijama.⁷⁷⁾ Odbori Srpskog kulturnog kluba koji su se od 1939. ubrzano stvarali, okupljali su predstavnike raznih srpskih političkih stranaka, a ponajviše predstavnike srpske građanske inteligencije. To je samo potvrđivalo jednu istinu da je Klub svojim programom i praktičnom djelatnošću izražavao potrebe toga dijela srpskog društva.

Jednim dijelom zasluga je Srpskog kulturnog kluba, koji je ujedinio svoju aktivnost sa Narodnom odbranom i drugim nacionalističkim organizacijama što se intenzivirao politički život u Bosni i Hercegovini i što je organizirano pružen otpor novim teritorijalnim zahtjevima HSS, a isto tako i zahtjevu JMO i drugih muslimanskih kulturnih i vjerskih organizacija da se Bosni i Hercegovini dâ status autonomne jedinice. Događaji u vezi s akcijom na uspostavljanju autonomije Bosne i Hercegovine neposredno su uticali da brojne srpske organizacije i nacionalistička društva privremeno ostvare ak-

⁷⁵⁾ *Obzor* od 14. nov. 1939.

⁷⁶⁾ Miloš M. Milošević: *Otvoreno pismo gospodinu Slobodanu Jovanoviću...*, Beograd 1940, str. 12, 14. i 15.

⁷⁷⁾ Jovan Jovanović - Pižon, šef Saveza zemljoradnika podržao je inicijativu Srpskog kulturnog kluba na duhovnom ujedinjavanju Srba i s tim u vezi pisao da »razbijenost među Srbima poslednjih godina kao i razbijenost duhova u državi postakla je jedan krug Srba da osnuju Srpski kulturni klub i uzmu zadatak ponovnog ujedinjavanja duhova među Srbima bez ikakve političke pozadine«. Arhiv Jugoslavije, Zbirka J. Jovanovića - Pižona, kut. 44/211.

cionu saradnju.^{77a)} Tako je na inicijativu Savjeta svih srpskih nacionalnih i kulturnih udruženja organizovan sabor Srba u Doboju u decembru 1939, na kome je donesen zaključak da je autonomija Bosne i Hercegovine neprihvatljiva solucija za srpski dio stanovništva Bosne i Hercegovine i da je jedina alternativa uključivanje Bosne i Hercegovine u srpsku političko-teritorijalnu jedinicu.⁷⁸⁾

Narodna odbrana, kao nacionalističko udruženje, između dva rata nije se konstantno eksponirala u političkoj aktivnosti. Neposredno poslije prvog svjetskog rata, ona je nalazila dodirne tačke sa Organizacijom jugoslovenskih nacionalista i Udruženjem četnika, jer su se svi oni našli udruženi u zajedničkim političkim akcijama. Svoje učešće u značajnijim političkim događajima Narodna odbrana željela je da predstavi kao svojevrstu nacionalnu misiju i tada je obavezno isticala da nastupa kao vanstranačka organizacija.⁷⁹⁾ Međutim, pravi smisao njene aktivnosti bila je odbrana državno-političkog sistema kako onog koji je utvrdio Vidovdanski ustav, tako isto i onog koji je proklamirala šestojanuarska diktatura. Značajnu ulogu imala je Narodna odbrana u razbijanju radničkog pokreta, koji se kao plima razvio odmah poslije rata.⁸⁰⁾ Ona je udruživala svoje akcije sa sličnim nacionalističkim organizacijama protiv hrvatskog nacionalnog pokreta. Iako je, za razliku od četničkih udruženja, imala u svojim redovima izvjestan broj Hrvata i Slovenaca, ipak su u njenim organizacijama imali glavnu riječ srpski nacionalisti, i udruženje, kao cjelina, djelovalo je u krajnjoj liniji kao oruđe srpskog nacionalističkog pokreta. Dugi niz godina na čelu Narodne odbrane bio je četnički vojvoda Ilija Trifunović-Birčanin, koji je izvjesno vrijeme rukovodio i četničkim udruženjem. Povremeno izolovanje Narodne odbrane iz političkog života i orijentacija na prosvjetiteljsku i kulturnu djelatnost, staranje o školovanju djece poginulih ratnika i sl. nije samo značilo i napuštanje njene osnovne misije da djeluje kao sastavni dio srpskog nacionalističkog pokreta. U svim krupnijim događajima u političkom životu predratne Jugoslavije, na parlamentarnim izborima, prilikom uspostavljanja šestojanuarske diktature, u događajima poslije marseljskog atentata, u anti konkordatskoj akciji i dr. Na-

^{77a)} Na vijest »Hrvatskog dnevnika« od 24. decembra 1939. o obrazovanju u BiH »Srpskih narodnih vijeća« Uprava policije u Sarajevu obavijestila je Bansku upravu da u Sarajevu nije još tako nešto stvoreno i ujedno konstatovala da »...Srbi budno prate razvoj polemike po pitanju autonomije BiH...«, i određen dio srpskog građanstva »stalno ističe želju da bi trebalo ipak pristupiti formiranju jednog saveza Srpskih i Jugoslavenskih društava u Sarajevu koji bi u slučaju ponovnog pokretanja pitanja autonomije od strane Muslimana i Hrvata mogao jedinstveno i vidljivo istupiti protivu takova pokušaja«. — Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Drinske banovine, Pov. br. 270/40, od 18. 1. 1940. Dalje: ABH, FDB.

⁷⁸⁾ Vidi: Dana Begić, *Pokret za autonomiju BiH u uslovima sporazuma Cvetković-Maček*, Prilozi IRP — Sarajevo, br. 2, 1966, str. 187.

⁷⁹⁾ U prvom broju časopisa *Narodna odbrana*, u uvodnoj reči redakcije, nagašena je opštenacionalna uloga ove organizacije na sljedeći način: »Narodna odbrana je najpozvanija da omogući preobražaj, ona je u stanju da se uzdigne nad svojim ličnim i partijskim interesima i da stvari gleda sa opšte narodnog i državnog interesa. Delo Ujedinjenja u mnogome je njeno delo« — *Narodna odbrana*, br. 1, god. I, od 1. maja 1926.

⁸⁰⁾ Svoju antikomunističku djelatnost Narodna odbrana u prvim godinama poslije svjetskog rata otvoreno ističe u svom glasilu. Čitamo: »Odmah poslije svršenog rata ona (Narodna odbrana — moja primjedba) je digla svoj moćni i organizovani glas u borbi protiv komunizma i veliki deo njene zasluge ima u tome što je crna kob rušenja preletela preko naše glave, zadavši joj relativno malo potresa i štete«. — *Narodna odbrana*, br. 1, god. I, od 1. maja 1926.

rodna odbrana je na izvjestan način učestvovala sa stalnom željom da se predstavi kao organizacija, koja djeluje u opštenacionalnom interesu. Isto tako i u vrijeme donošenja sporazuma između Cvetkovića i Mačeka Narodna odbrana nije izostala u svojoj aktivnosti. Ona je ispoljila najveću aktivnost na ujedinjavanju brojnih srpskih nacionalističkih udruženja i bila inicijator stvaranja Savjeta srpskih nacionalnih i ostalih društava u Sarajevu.^{80a)} U tome je imala u potpunosti podršku Srpskog kulturnog kluba, jer su se oboje našli na zajedničkom zadatku stvaranja jedinstvenog srpskog političkog fronta. Upravo događaje u vezi sa sporazumom od 26. avgusta 1939. Narodna odbrana je željela da iskoristi radi prevazilaženja partijske podijeljenosti među Srbima. U vezi sa zahtjevom Jugoslovenske muslimanske organizacije za autonomijom Bosne i Hercegovine, Središnji odbor Narodne odbrane suprotstavio se izdvajanju te pokrajine kao posebne političko teritorijalne jedinice i dao punu podršku akciji srpskih nacionalista u Bosni i Hercegovini poručujući im da »Srbi iz tih mučeničkih pokrajina naših bez obzira na verispovest bilo muslimanski ili pravoslavni budu uvereni da Srbi iz Srbije, a naročito Narodna odbrana, koja ih je dobro upoznala u danima mučnim i krvavim neće nikad zaboraviti da su oni zbog svoje legendarne privrženosti Srbiji i zbog pomaganja njene istorijske misije izdisali na kolju, vešalima i tamnicama.«⁸¹⁾ U Bosni i Hercegovini organizacije Narodne odbrane svesrdno su se angažovale u akciji »Srbi na okup!«. U nizu mjesta Bosne i Hercegovine Narodna odbrana je ujedinila svoju akciju i s predstavnicima pravoslavnog sveštenstva u pripremanju i organiziranju protestnih skupština.^{81a)} Na skupštinama su donesene protestne rezolucije protiv stvaranja autonomne Bosne i Hercegovine.⁸²⁾ U svim protestnim rezolucijama provijavala je osnovna misao: Bosna i Hercegovina su srpske zemlje i predstavnici srpskih nacionalnih i patriotskih udruženja ostaju vjerni ideji jedinstva sa Srbijom; Autonomija

^{80a)} Uprava policije u jednoj depeši obavještava Ministarstvo unutrašnjih poslova o stvaranju »Savjeta srpskih nacionalnih i ostalih društava« na inicijativu Narodne odbrane i konstatuje da je zadatak »Savjeta...« »intenzivan rad na jaačnju srpske nacionalne misli, čuvanje srpskog nacionalnog obilježja BiH, kao i rad na produbljanju svih odnosa sa ostalim srpskim pokrajinama, dakle protiv autonomije«. ABH, FDB, Pov. DZ, br. 270/1940.

⁸¹⁾ *Politika* od 15. novembra 1939. Izjava predsjednika Glavnog odbora Narodne odbrane, Ilije Trifunovića - Birčanina.

^{81a)} Prema jednom izvještaju Komande II armijske oblasti, u Tuzli je bilo osnovano »Srpsko narodno veće« na čelu sa episkopom zvorničko-tuzlanskim Nektarijem Kruljom. Ovo »veće« predstavilo se kao vanstranačko i okupljalo je »viđenije Srbe pod lozinkom 'Srbi na okup!' Sednice se održavaju u dvorcu episkopa i pristup je slobodan samo sa njegovom posetnicom«. AVII, Popisnik XVII, k. 6, 48/2.

⁸²⁾ Navedeni članak Dane Begić, str. 187. — U Rezoluciji Srpskih nacionalnih društava u Sarajevu koju je potpisalo ukupno 13 organizacija i udruženja među kojima je Narodna odbrana imala jednu od najistaknutijih uloga, kategorično je izraženo neslaganje sa prijedlogom da se BiH izdvoji kao posebna četvrta banovina. U rezoluciji je, pored ostalog, rečeno da »...svi Srbi Bosne i Hercegovine, odgovoriće sa odlučnim i bezuslovnim: Ne, i svaki pokušaj sprovođenja u život takve namjere slomiće se na najodlučnijem otporu bosansko-hercegovačkih Srba, o čijoj jedinstvenosti u ovakvoj borbi ako im se ona nametne, ne smije niko da bude u sumnji«. — *Jugoslovenski list* od 14. novembra 1939. — I Oblasni odbor Narodne odbarne u Banjoj Luci suprotstavio se osnivanju bosansko-hercegovačke banovine i izrazio mišljenje da je »... pitanje samouprave za ove krajeve riješeno osnivanjem Vrbaske banovine, a dalje razvijanje ove samouprave uredićemo sa Beogradom, bez ikakvog posredovanja Zagreba i Sarajeva... Cijepanje ili pripajanje Vrbaske banovine ili Sarajevu ili Zagrebu teško bi povredilo interese njenog stanovništva, a državu oslabilo i izvrglo iskušenju«. *Jugoslovenski list* od 14. novembra 1939.

Bosne i Hercegovine znači rasparčavanje Srbije i Srba; uspostava autonomije Bosne i Hercegovine — to je vraćanje na granice od 1914.⁸³⁾ Ponovilo se i u ovim događajima ono što su političke stranke uvijek činile kada su željele da ostvare neki svoj cilj. Poslužile su se nacionalističkim i sličnim organizacijama i udruženjima koje su zaglušnom bukom željele da stvore jednu političku psihozu koja pogoduje raspaljivanju nacionalističkih strasti. Takvom akcijom trebalo je iznuditi odgovarajuća politička rješenja.

Cjelokupna aktivnost srpskih političkih stranaka i nacionalističkih organizacija, usmjerena protiv uspostave autonomije Bosne i Hercegovine, nužno se mora ocjenjivati u vezi sa stavom i držanjem Hrvatske seljačke stranke prema tom istom pitanju. Hrvatska seljačka stranka, čiji su teritorijalni zahtjevi prema Bosni i Hercegovini u određenoj mjeri bili zadovoljeni uspostavom Hrvatske banovine, energično je bila protiv toga da se preostali teritorij Bosne i Hercegovine uključi u sastav buduće srpske banovine. Otuda s njene strane fleksibilniji odnos prema zahtjevu Jugoslovenske muslimanske organizacije da Bosna i Hercegovina dobija autonoman status, ali samo prema onom njenom dijelu koji nije ušao u sastav Hrvatske banovine. Takva alternativa učinila se rukovodstvu HSS oportunistom nego uključenje preostalog dijela BiH u sastav srpske banovine. No, to ništa bitnije nije uticalo da HSS nastoji u Bosni i Hercegovini u ovo vrijeme različitim putevima ojačati svoj politički uticaj, posebno u muslimanskom dijelu stanovništva. Ona u relativno kratkom vremenu stvara mrežu muslimanskih organizacija HSS, obrazuje nove odbore Seljačke sloge i Seljačkog radiše. Istovremeno HSS u brojnim objavljenim tekstovima ne zaboravlja da naglašava hrvatska historijska prava na veći dio Bosne i Hercegovine.⁸⁴⁾ Pri svemu tome politička taktika HSS uslovljena je bila činjenicom da je hrvatski dio stanovništva Bosne i Hercegovine predstavljao manjinu. Taj odnos mogao se izmijeniti tek pridobijanjem muslimanskog stanovništva za svoju politiku. I kada se od strane srpskih političkih faktora isticalo pravo Srbije na Bosnu i Hercegovinu, između ostalog i zato što je srpski dio stanovništva Bosne i Hercegovine predstavljao relativnu većinu, Hrvatska seljačka stranka pokušavala je, pored ostalog, naći rješenje budućeg položaja BiH u izjašnjavanju stanovništva putem plebiscita. Plebiscit bi bio put da se Hrvatskoj banovini pripoje oni bosansko-hercegovački srezovi u kojima bi se većina stanovništva izjasnila za priključenje Hrvatskoj, a preostali srezovi pripojili bi se srpskoj jedinici.⁸⁵⁾

⁸³⁾ *Srpski glas*, br. 2, god. I, od 23. novembra 1939. U ovom broju »Srpskog glasa« objavljeni su tekstovi rezolucija Srba bihačkog sreza, Bos. Gradiške, Srba iz Doboja i ratnih dobrovoljaca iz Sarajeva i sarajevskog sreza.

⁸⁴⁾ Štampa je registrovala osnivanje i reorganizaciju većeg broja odbora HSS u Bosni i Hercegovini, i to osobito za 1939. i 1940. Muslimanske organizacije HSS osnivane su, na primjer, u to vrijeme u srezu Bugojno (Gračanici, Voljevcu, Odžaku, Dobrošinu), u srezu Rogatica (općina Sokolovići i Tetina), Foči, Caglici (srez Bos. Krupa), Livnu; U mjestima Cazinske krajine izvršena je reorganizacija ranijih odbora HSS. Zabilježena je zatim pojačana aktivnost HSS u nizu mjesta BiH kao, na primjer, u Prozoru, Žepču, Zenici i dr. Samo od januara 1939. pa do marta 1940. povećao se broj ogranaka Seljačke sloge od 754 na 1.072, i to naročito na području Bosne i Hercegovine. — Vidi: *Obzor* od 26. februara 1940, 19. aprila 1940. i 26. avgusta 1940. Zatim *Jugoslovenski list* od 14. novembra 1939. i 31. marta 1940.

⁸⁵⁾ Bariša Smoljan, istaknuti rukovodilac HSS i ministar u vladi Cvetković-Madžek na jednom zboru pristalica HSS u selu Visići (Stolački srez) izrazio je svoje čuđenje što su Muslimani u tolikoj mjeri nezadovoljni podjelom Bosne na dva dijela »a nisu se brinuli upravo kad su priznali ustav od 1931. kad je Bosna bila podijeljena na četvero«. On je tada takođe rekao da se predstavnici srpskih političkih

Srpske nacionalističke zahtjeve u odnosu na Bosnu i Hercegovinu pothranjivala je već sama činjenica što HSS, i poslije obrazovanja Hrvatske banovine, nije prestala da ističe svoje nove teritorijalne pretenzije i na područje Bosne i Hercegovine. U tom duhu je i jedna Mačekova izjava poslije postignutog sporazuma sa D. Cvetkovićem »da će Hrvatska biti onako velika, kako je veliku hoće narod...« i s tim u vezi komentar »Hrvatskog naroda« da »ono što vrijedi općenito za Hrvate i Srbe vrijedi i za pojedine kotareve u kojima oni žive. Pri tome naročito mislimo na Bosnu, Bačku i Baranju gdje će tamošnji narod trebati pitati i poslušati njegovo mišljenje o tome, kome želi ići. To nije nikakvo cijepanje, nego organizovanje državne zajednice.«⁸⁶⁾ Jedan dio Muslimana pristalica HSS potpirivao je ovakve kalkulacije HSS. Ukoliko bi došlo do plebiscita, pisala je »Muslimanska svijest«, »udruženi katolici i muslimani mogli bi dobiti za Hrvatsku osim onih 13 srezova, što su već danas u Hrvatskoj... prostom većinom muslimana i katolika ili samih muslimana još i ove kotareve: Bihać, Cazin, Visoko, Zenica, Tešanj, Žepče, Gračanica, Tuzla, Zvornik, Kladanj, Rogatica, Sarajevo, Višegrad, Foča i Čajniče. Uz to i Jajce, Srebrenica, Maglaj, Doboj i Vlasenica.«⁸⁷⁾ Srpski nacionalistički pokret zvonio je na uzbunu kada su se i poslije sporazuma Cvetković-Maček sa nezvanične hrvatske strane čuli glasovi da se granice, tek stvorene Hrvatske banovine, treba da zaustave na rijeci Bosni, i da se i takva solucija prihvaća sa njihove strane kao svojevrsna žrtva, pošto bi i na preostalom području Bosne i Hercegovine ostao »veliki broj Hrvata islamske vjeroispovijesti koji nastavaju u kompaktnim masama mnoge kotare. Istočno od rijeke Bosne ostalo bi i Sarajevo u kojem Srbi dolaze tek na treće mjesto, nakon muslimana i katolika. Uz to treba imati na umu da će kod konačnog preuređenja države Srbi zadržati i dalje dominantan položaj u državnom centru, pa je pravedno da se Banovini Hrvatskoj to nadoknadi na drugi način...«⁸⁸⁾ Nasuprot paroli »Srbi na okup!«, sa strane hrvatskih nacionalista čuli su se prijedlozi da se u Bosni i Hercegovini »Hrvati islamske i katoličke vjere ujedine u jedinstven front za zajedničku obranu zajedničkih interesa«. To se isticalo kao akutna potreba pošto se »iz dana u dan množe dokazi, da će Bosna biti kamen kušnja u daljnjem razvitku političke situacije.«⁸⁹⁾

I hrvatski nacionalisti poduzimali su izlete u prošlost sa očiglednom političkom tendencijom sračunatom na to da se zadovolje konkretna politička

stranaka »opiru autonomiji Bosne i Hercegovine« a da HSS traži »...ako cjelovita Bosna ne može dobiti svoje granice u sastavu banovine Hrvatske da se voljom naroda odluče pojedini kotarevi kome će da pripadnu, ili banovini Hrvatskoj ili drugoj strani«. — *Jugoslavenski list* od 17. novembra 1939.

⁸⁶⁾ *Jugoslavenski list* od 24. oktobra 1940.

⁸⁷⁾ Citirano prema *Jugoslavenskom listu* od 16. novembra 1939.

⁸⁸⁾ *Obzor* od 30. juna 1940. Još u toku pregovora Cvetković-Maček objavljena je zajednička »Deklaracija Hrvatskih muslimana akademičara pitomaca »Narodne uzdanice«, kulturno akademskog društva »August Senoa«, Sveučilišnog pododbora Matice Hrvatske, Udruženja sveučilištaraca«, u kojoj se pored ostalog ističe da BiH u sklopu Hrvatske zauzima odlučujući položaj, glavno uporište hrvatske teritorije i odmah zatim daje ovakva tvrdnja: »BiH je etnički hrvatska zemlja. Domaće muslimansko i katoličko-hrvatsko pučanstvo sačinjava većinu nad doseljenim vlaško-pravoslavnim i srpskim elementom. Baš u istočnoj Bosni snažan pojas muslimanskih Hrvata živa je granica našeg etničkog teritorija na Drini. Muslimanski su Hrvati najčišći rasni dio hrvatskog naroda«. AVII, Popis. XVII, kut. 21, fas. 5, red. br. 8.

⁸⁹⁾ *Obzor* od 9. februara 1940.

rješenja i to postigne na način srpskih nacionalista i apodiktički su »dokazivali« isključivo hrvatsko historijsko pravo na Bosnu i Hercegovinu, tj. da velika većina stanovništva Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te u Bosni i Hercegovini »od pamtivjeka predstavlja hrvatsku većinu«, da nikad »starosjedilačko pučanstvo« tzv. turske Hrvatske nije bilo pravoslavno«, da »Trojednica te Bosna i Hercegovina čine nerazdruživu cjelinu, a da i antropološki dokazi idu u prilog tvrdnji da su Muslimani i Hrvati jedne iste etničke skupine i sl.⁹⁰⁾

Prema tome, jedan nacionalistički program isključivao je drugi, a to u uslovima nacionalno i vjerski podijeljenog bosansko-hercegovačkog stanovništva je samo produbljavalo antagonističke odnose i dalo maha nacionalnim ekstremizmima i sa srpske i sa hrvatske strane. U takvoj situaciji je muslimanski dio stanovništva, koji je, inače, u najvećem svom broju nalazio rješenje svoga pitanja u autonomiji Bosne i Hercegovine, bio razjedinjen na prohrvatske, odnosno prosrpske nacionalistički orijentisane pristalice. Bosna i Hercegovina u ovakvoj konstelaciji političkih odnosa bila je područje gdje su se najdrastičnije manifestovali postojeći nezadovoljeni nacionalizmi, koji će već u prvim godinama drugog svjetskog rata dobiti katastrofalne razmjere.

Iako razbijene ne samo u više političkih stranaka već podijeljeni politički i unutar svake pojedine stranke na posebne struje, ipak su sve srpske političke stranke i grupacije izrazile jednodušnost kada se postavilo pitanje kakav položaj u državi treba da ima Bosna i Hercegovina. One su bile protiv toga da se Bosna i Hercegovina organizira kao autonomna političko-teritorijalna jedinica i bile su potpuno saglasne sa parcelizacijom bosansko-hercegovačkog teritorija koja bi obezbjeđivala dominantan društveno-politički uticaj srpske buržoazije. Najekstremniji unutar ovih političkih stranaka i nacionalističke organizacije u cjelini tražili su da cio teritorij Bosne i Hercegovine uđe u sastav buduće srpske banovine. I Demokratska stranka, koja je u svom programu preuređenja države imala koncept njene federalističke organizacije, prema kome je i Bosna i Hercegovina trebalo da bude uređena kao posebna, četvrta političko-teritorijalna jedinica, nije ostala konzekventna u tom svom programu. U odlučnom trenutku prihvatila je program i političku praksu ekstremnih nacionalista koji se manifestovao i sa srpske i sa hrvatske strane, a bio je sadržan u zahtjevu da jedna ili druga strana ostvari što veće pretenzije na bosansko-hercegovački teritorij. Potrebno je uz to napomenuti da je prema programu Demokratske stranke o federalističkom državnom uređenju u sastavu Bosne i Hercegovine ulazila i južna Dalmacija, a takav zahtjev bio je neprihvatljiv glavnom partneru u ostvarivanju takvog sporazuma, tj. Hrvatskoj seljačkoj stranci. To je na hrvatskoj strani moglo biti shvaćeno samo kao nastojanje koje teži razbijanju teritorijalne cjelokupnosti hrvatskog naroda. Očigledno da koncepcija federativne organizacije države, kakvu je predlagala Demokratska stranka, i uopšte, koju je u nekoliko varijanata nudila građanska politika predratne Jugoslavije, ne bi otklonila dotadanje brojne slabosti državnog sistema i vodila dosljednom rješavanju nacionalnog pitanja. Federalistički koncept državne organizacije u prijedlozima građanske politike, prije svega, nije polazio od težine složenih nacionalnih odnosa u zemlji i otuda su mogli i proizaći sve njegove slabosti. Federalističke koncepcije državne organizacije koja je postepeno prihvaćena i u jednom

⁹⁰⁾ Isto, br. 30, god. LXXX.

krugu srpskih političara najčešće je imala u vidu postojanja u zemlji samo tri narodna individualiteta sa posebnim istorijsko-kulturnim osobenostima. U sastav buduće srpske federalne jedinice obavezno se uključivala teritorija Makedonije, Crne Gore i Vojvodine. Posebno složeno pitanje predstavljala je Bosna i Hercegovina. Prema tome, realizacija i ovakve jedne koncepcije uticala bi put novim zaoštavanjima u međunacionalnim odnosima.⁹¹⁾

Svim građanskim političkim strankama i na srpskoj i na hrvatskoj strani je zajedničko to što nisu ni pokušavale da traže rješenje pitanja položaja Bosne i Hercegovine u njoj samoj, tj. prvenstveno u konsolidaciji političkog života unutar njenog i vjerski i nacionalno podijeljenog stanovništva. Upravo, sve građanske političke stranke nastojale su da iskoriste i što više podstaknu postojeće suprotnosti koje su u znatnoj mjeri proisticale iz heterogene nacionalne i vjerske strukture stanovništva. Ovo se u punoj mjeri odnosilo i na vodstvo Jugoslovenske muslimanske organizacije, koje je najglasnije postavilo zahtjev za autonomijom Bosne i Hercegovine poslije sporazuma Cvetković-Maček i čije su pristalice najvećim brojem bile za takvo rješenje statusa ove pokrajine. JMO je bila opterećena svim slabostima građanske stranačke politike predratne Jugoslavije i objektivno nije mogla biti nosilac konstruktivnog rješenja statusa BiH koji bi utirao put ravnopravnim odnosima i zbližavanju njegovog stanovništva. Sve građanske političke stranke željele su da stanovništvo Bosne i Hercegovine vežu za političke programe svojih organizacija, koje su uglavnom imale svoja sjedišta van teritorije Bosne i Hercegovine. A za ekspoziture srpskih građanskih političkih stranaka karakteristično je da su slijedile program svojih stranaka u pitanju položaja i mjesta Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj državnoj zajednici i sa njihove strane ni u jednom trenutku nije izražena inicijativa da se problemi Bosne i Hercegovine prvenstveno rješavaju unutar nje i njenog stanovništva. Rješenje pitanja Bosne i Hercegovine građanska politika uvijek je postavljala sa stanovišta da li takav položaj obezbjeđuje prestiž jedne od njenih nacionalnih grupacija i da li će jedna drugačija podjela i reorganizacija to dovesti u pitanje ili će omogućiti njenu dalju afirmaciju.

Summary

The leading Serbian bourgeois political parties, primarily the National Radical Party and the Yugoslav Democratic Party, played the decisive part after the I World War in the formation of the prewar Yugoslavia as a unitaristic-centralistic state. In this connection the author has brought forth the more important arguments that the advocates of such state organisation counterposed in the Constitutional Assembly against all the proposals containing different state organization. In accordance with the affirmed state organization that was sanctioned by the Constitution of 1921,

⁹¹⁾ Dr M. Ekmečić u svojoj studiji »Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata« konstatuje da je unitarizam bio političko nasilje ali je, po njegovom mišljenju, i njegova alternativa mogla biti loša i tu misao konkretizuje na sljedeći način: »Federacija se nakon 1918. mogla uspostaviti po istorijskim granicama ali bi time nacionalno pitanje bilo samo djelimično riješeno, jer bi, bez sumnje, i srpska i hrvatska politika ostala u ubjeđenju da im je mnogo oteto stvaranjem posebne Bosne i Hercegovine. Isto tako se ni na jednoj strani ne vodi čestito računa o Makedoniji«. — Dr Milorad Ekmečić: *Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata*. Drugo dopunjeno izdanje Zavoda za izdavanje udžbenika SRBiH, Sarajevo, god. 1967, str. 21.

Bosnia and Herzegovina did not preserve its territorial integrity, since its territory was divided into duchies, the cutting into pieces of its territory becoming thus a reality. This means that a different treatment of Bosnia and Herzegovina in the Yugoslav state community could be possible only if a new conception concerning the inner organization of Yugoslavia triumphed; the new conception should contain a negation of strict centralism and unitarism. The author thinks that it was important that inside the leading Serbian political parties (as the most faithful followers of the existing state organization) there should occur an evolution of the earlier accepted footings. The leading Serbian parties evolved in their view points in regard to the question of state organization under the influence of deep inner political crises within the country, especially when the dictatorship of 1929 forbade all political activities to all the political parties in the country. The author pays special attention to the analysis of the development of political standpoints of the leading Serbian political parties with special regard to the Democratic Party, Radical Party, Agricultural Party, and the Yugoslav National Party concerning the issue of state organization. The whole problem has been dealt with from the point of view of the place of Bosnia and Herzegovina within the Yugoslav state community. It is essential to point out that the leading Serbian parties considered centralistic state organization to be no longer tenable. Nevertheless, some of the leading Serbian parties were more and some less radical with regard to complete abolition of the 1921 Constitution and expressed different views on the necessity of deeper changes of state organization. While the democratic Party in her proposals came closest to the federalist concept of state organization, the Radical Party on the contrary, was not at all ready to accept deeper changes concerning rearrangement of inner state organization and abandon the system that had earlier been defined by the Constitution of 1921. In the conceptions of the leading Serbian parties concerning inner rearrangement of the state, only the Democratic Party had in its programme creation of a separate Bosnian and Herzegovinian political and territorial unit. The rest of them either pleaded for the trialist principle of federalist state organization (the left wing of the Democratic and Agricultural parties) or reduced the whole question of state rearrangement to the demand of »wide local self-government« within the structure of the organization of power. The author thinks that the manner in which the Cvetković-Maček Treaty was carried out and the results of that Treaty was as an immediate cause for some leading Serbian parties to abandon or modify their previous proposals on further rearrangement of the state. At the same time the Treaty Cvetković-Maček again actualized nationalist dilemma on the part of Serbian and Croat political factors and urged the future position of Bosnia and Herzegovina in the reorganized state, who does Bosnia belong to? To counterbalance the creation of the Duchy of Croatia, the leading Serbian political factors demanded a separate Serbian territorial unit to be created. To bring it about, they unified their activities with the nationalistic organizations, the Serbian Culture Club, the National Defence, and others, demanding annexion of the remainder of Bosnia and Herzegovina to the future Serbian unit. Serbian extremists demanded annexion of the whole territory of Bosnia and Herzegovina to the Serbian political and territorial unit. It is therefore evident that the Cvetković-Maček Treaty only intensified the old controversies on the plane of the Serbian and Croatian relationships allowing for no other constructive solutions and conclusions. The Serbian nationalist demands were supported, according to the author, not only by the creation of the Duchy of Croatia, but also by the new territorial pretensions of the Croatian political factors in the realm of Bosnia and Herzegovina, and other parts of the country. In the conclusion, the author states the following: None of the Serbian and Croatian political parties has endeavoured to find a satisfactory solution of the position of Bosnia and Herzegovina within its territory, i. e. in the consolidation of her political life and confessionally and nationally divided population. On the contrary, led by their narrow party and nationalistic interests, they intensified the existing social and political controversies. They tried to tie the population of Bosnia and Herzegovina to the programmes of their political parties whose headquarters, as a rule, were outside the territory of Bosnia and Herzegovina.